

Проф. др Љубиша Јерemiћ

Зборник радова посвећен
проф. др Љубиши Јеремићу (1938-2018)

ТЕОРИЈСКА МИСАО, КРИТИЧКА РЕЧ

Уредили
Јован Попов
Зорица Бечановић Николић

Филолошки факултет – Универзитет у Београду
Београд, 2025.

ТЕОРИЈСКА МИСАО, КРИТИЧКА РЕЧ
Зборник радова посвећен проф. др Љубиши Јерemiћу

Издавач

Универзитет у Београду - Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд

За издавача

Проф. др Ива Драшкић Вићановић

Едиција Катедре за општу књижевност и теорију књижевности

Уредили

Проф. др Јован Попов
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Проф. др Зорица Бечановић Николић
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

На насловној страни корица

Део библиотеке професора Јерemiћа

Дизајн корица и књижног блока

Марија Јевтић

Прелом

Предраг Жижовић

Корице

Вукашин Јерemiћ

Тираж 100

Штампа

Планета принт доо, Београд

ISBN 978-86-6153-787-5

https://doi.org/10.18485/jeremiclj_tmkr.2025

Забрањена је свака врста прештампавања и фотокопирања, укључујући ручно или софтверско, неовлашћено копирање и умножавање садржаја или делова садржаја. Сва права задржавају издавач и аутори.

Уређивачки одбор

Проф. др Владета Јанковић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Prof. dr Vladislava Ribnikar
University of Nottingham, School of Slavonic Studies
Проф. др Ива Драшкић Вићановић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Радивоје Микић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Проф. др Адријана Марчетић
Филолошки Факултет Универзитета у Београду

Рецензенти зборника

Проф. др Горана Раичевић,
дописни члан САНУ
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Проф. др Ненад Николић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Др Игор Перишић, научни саветник
Институт за књижевност и уметност у Београду

Садржај зборника доступан је у отвореном приступу,
у складу са лиценцом CC BY-NC-ND 4.0:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

САДРЖАЈ

Реч приређивача 9

I ЉУБИША ЈЕРЕМИЋ И СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

1. ПРОЗА НОВОГ СТИЛА

Радивоје Микић: Критика новог стила или скица за портрет Љубише Јеремића 15

Горан Радоњић: Допринос Љубише Јеремића теорији приповједне прозе – вијенац приповједака 33

Милета Аћимовић Ивков: Историјски континуитет и приновци 45

Ана Стишовић Миловановић: Љубиша Јеремић и црна проза 57

2. СТАРИЈА ТРАДИЦИЈА

Душан Иванић: Љубиша Јеремић пред старијим српским романом 65

Јована Милованчевић: Студија Љубише Јеремића *Трагички видови старијег српског романа – од Јакова Игњатовића до Светолика Ранковића* 75

Милица Кецојевић: Љубиша Јеремић као тумач прозе Радоја Домановића 89

3. КЛАСИЦИ МОДЕРНИЗМА, МОДЕРНИ ПИСЦИ И КРИТИЧАРИ

Жанета Ђукић Перишић: Јеремићево тумачење Андрићеве уметности 105

Катарина Н. Дивчић: Дјело Иве Андрића у тумачењу Љубише Јеремића 115

Весна Елез: Љубиша Јеремић о Милошу Црњанском 127

Ана Гвозденовић: Милош Црњански у читању Љубише Јеремића 139

Снежана Калинић: „Заменице смрти“, живе метафоре и (не)могући светови 149

Дејвид Норис: Љубиша Јеремић о Слободану Селенићу као романсијеру: прикривена фантастика у наративној структури *Пријатеља* 165

Марко Недић: Предратна и поратна критика Бранка Лазаревића 177

II С ПОСВЕТОМ ЉУБИШИ ЈЕРЕМИЋУ: ОГЛЕДИ ИЗ СВЕТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Тамара Ђермановић: Андреј Тарковски и Фјодор Достојевски: стваралаштво као идеал 195

Оливера Жижовић: Алексеј Вронски: од „петроградског кицоша“ до „човека рушевине“ 207

Биљана Дојчиновић: „Детаљи су прсти џина“: три ране приповетке Џона Апдајка 221

Радојка Вукчевић: *Речник америчких књижевних биографија*: путоказ кроз историју развоја америчке књижевности 237

Александра Жежель: „Не могу да допрем до корена ствари“: вишеслојна визија Вилијама Голдинга 247

Зорица Бечановић Николић: Трајно присуство Јана Кота у Србији 259

III ПОРТРЕТИ

Јован Делић: О Љубиши Јеремићу из перспективе некадашњег његовог студента 271

Владислава Рибникар: Истраживачки и стваралачки домети критичког читања 279

Радослав Братић: Љубиша Јеремић, критичар који траје 283

Милисав Савић: Најбољи тумач црне прозе 287

IV СЕЋАЊА

Срба Игњатовић: Књижевни врт Љубише Јеремића 297

Дејан Михајловић: Како је Љубиша правио човека 301

Драган Лакићевић Лакас: На кафи с Љубишом 303

Мирослав Максимовић: Љубиша 307

Ивана Кекић: Пада снег на Маљену 311

Зоран Вучић: Љубиша Јеремић, човек поуздане духовности 313

Недељко Богдановић: Наш Љубиша 315

V РАЗГОВОРИ СА ЉУБИШОМ ЈЕРЕМИЋЕМ

Марина Вулићевић: Узети дах пред историјом 319

Милета Аћимовић Ивков: Приче прекривају свет 325

Љубица Ћетковић: Колебљива сећања 331

VI IN MEMORIAM

Тања Поповић: Проф. др Љубиша Јеремић (1938-2018) 341

Адријана Марчетић: Професор, критичар и теоретичар књижевности 345

Јован Попов: Човек равнотеже 349

Не зна човек много о човеку.

Драгослав Михаиловић: *Петријин венац*

Ал` мисао је роб живота; живот

Будала времена; а време, што мери свет

Има свој крај.

Вилијам Шекспир: *Хенри IV, Први део*

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Тематски зборник научних радова *Теоријска мисао, критичка реч* посвећен је Љубиши Јеремићу (1938-2018), књижевном критичару и теоретичару књижевности, цењеном професору на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду, у више наврата и њеном управнику. Аутори радова написаних у част Љубише Јеремића су професори и теоретичари књижевности, реномирани књижевни критичари, те писци о чијим делима је писао. Зборник је настао у намери да се сагледа целивитост вредног опуса Љубише Јеремића и да се прикаже најпре његово дело, а потом и један живот несебично посвећен књижевности.

Већ је на основу садржаја овог зборника јасно да су Јеремићева интересовања за књижевност, у складу са основним полазиштима проучавања компаративне књижевности, била вишеструка и разудјена. С једне стране је, за Љубишу Јеремића, у критичарском, књижевноисторијском и херменеутичком фокусу била српска књижевност, па је стога прво велико поглавље и названо „Љубиша Јеремић и српска књижевност“. С друге стране је, разуме се, била светска књижевност, а у њеним оквирима најпре дела руских класика Толстоја и Достојевског, а потом англо-америчка и француска реалистичка и модерничка проза. У сфери теоријских питања, Љубиша Јеремић се бавио теоријом приповедања. Његова тумачења романа из деветнаестог и двадесетог века, написаних на српском, руском, француском и енглеском језику, укључивала су начела наратолошких поставки руских формалиста, Хенрија Џејмса, М. М. Бахтина, Вејна Бута, Волфганга Кајзера и других теоретичара прозног израза.

У својству критичара, Јеремић је процењивао и афирмисао вредности прозе новог стила, како је сам називао поетику познату и под именима стварносна проза и црна проза. С временом је постало очигледно да је управо он најбоље сагледао, објаснио и преиспитао целину и смисао тог феномена српске књижевности двадесетог века, како с формалне стране – у језичком и структуралном смислу – тако и са садржинске стране. Почетни сегмент зборника стога и носи наслов „Проза новог стила“ и почиње аналитичким радом Радивоја Микића, који обезбеђује не само опсежно испитивање критике новог стила, већ и прецизно приказује панорамску позадину Јеремићевих теоријских упоришта, као и његових других интересовања, да би у

средишњем делу текста свој поглед усредсредео на прозу новог стила. Рад Горана Радоњића продубљује теоријску проблематику Јеремићевог проучавања прозе новог стила тако што испитује форму венца приповедака као теоријску и термилошку иновацију. Значајем Љубише Јеремића за препознавање, вредновање и афирмисање прозе новог стила потом се, свако из свог угла, баве Милета Аћимовић Ивков и Ана Стишовић Миловановић.

Следеће поглавље у оквиру целине посвећене српској књижевности отвара студиозан оглед Душана Иванића о Јеремићевом тумачењу трагичких аспеката старијег српског романа. Истој теми посвећен је и текст Јоване Милованчевић, а Јеремићевим читањем дела Радоја Домановића бави се Милица Кецојевић.

У сагледавању Јеремићевих приступа српској књижевности посебно је важно нагласити његова трајно подстицајна тумачења Андрића и Црњанског, као и других модерних писаца. Одељак „Класици модернизма, модерни писци и критичари“ почиње зналачком анализом Јеремићевог испитивања проблема односа аутора и наратора код Андрића из пера Жанете Ђукић Перишић, која се, у другом делу текста, бави и Јеремићевим погледима на трагичко и стваралачко код Андрића. Нобеловцу је посвећен и текст Катарине Н. Дивчић. Она приказује Јеремићеву класификацију Андрићевих приповедака, а у вези с трагиком и историјом на којима ове почивају. Јеремићево читање Милоша Црњанског сагледавају Весна Елез и Ана Гвозденовић. Весна Елез приказује Јеремићево разматрање жанра књиге *Код Хиперборејца*, а Ана Гвозденовић испитује однос лирског и наративног аспекта из угла Јеремићевог тумачења целине пишевог приповедног опуса. Када је о класицима модернизма реч, ту је и Душан Матић. Текст Снежане Калинић о Матићевим *Заменицама смрти* написан је у част Љубиши Јеремићу и његовом изучавању раног, зрелог и позног модернизма у светској и српској књижевности. Дејвид Норис, у дијалогу с Љубишом Јеремићем, анализира наративну структуру и полифонију значења романа *Пријатељи Слободана Селенића*, а Марко Недић Јеремићу посвећује метакритички поглед на критичарски опус Бранка Лазаревића.

Када је о светској књижевности реч, под насловом „С посветом Љубиши Јеремићу. Огледи из светске књижевности“ налазе се радови о писцима којима се Јеремић бавио. Тамара Ђермановић испитује смисао присуства Достојевског у филмовима Андреја Тарковског. Оливера Жижовић, у тексту о Толстоју, полази од естетичког питања тајне уметничке креације, које се налази у средишту Јеремићевог чувеног огледа „Мрља од стеарина на трафикантовом подбратку“. Ту су и радови с темама из америчке књижевности. Прилог Биљане Дој-

чиновић о причама Џона Апдајка инспирисан је, како сама ауторка каже, „коментаром професора Љубише Јеремића да је *Голубије перје* најбоље Апдајково дело.“ Врсном познаваоцу америчких критичких приступа књижевности у двадесетом веку Радојка Вукчевић је посветила текст о историји развоја америчке књижевне критике. Александра Жежељ у анализи недовољно истраженог „метафизичког романа“ Вилијама Голдинга *Слободан пад* (1959), овом зборнику доприноси постављајући базична егзистенцијална и метафизичка питања везана за сваку људску егзистенцију. У посветама „из светске књижевности“ Зорица Бечановић Николић осветљава трајно присуство Јана Кота, пољског театролога најпознатијег по књизи *Шекспир наш савременик*.

Своју меморијалну улогу овај зборник испуњава „Портретима“ и „Сећањима“, најпре академика Јована Делића, првобитно Јеремићевог студента, а потом колеге професора, тумача књижевности и критичара. Владислава Рибникар о Љубиши Јеремићу говори у вишеслојном тексту сачињеном колико од вредносних судова, толико и од у сећању „поново задобијеног времена“. Следе потом писци, песници, пријатељи – с дубоким поштовањем за све области књижевних постигнућа Љубише Јеремића, али и са живим, на моменте веома упечатљиво саопштеним, успоменама на заједничке доживљаје, с анегдотама које приближавају Љубишину личност и дух – Радослав Братић, Милосав Савић, Срба Игњатовић, Дејан Михајловић, Драган Лакићевић Лакас, Мирослав Максимовић, Ивана Кекић, Зоран Вучић, Недељко Богдановић.

Из разговора Марине Вулићевић, Милете Аћимовића Ивкова и Љубице Ђетковић са Љубишом Јеремићем, објављеним у *Политици*, *Бестселеру* и на Трећем програму Радио Београда, чујемо непосредност његовог властитог гласа. Поред књижевноисторијских и критичких питања, ту су и друштвене теме које су, попут студентских демонстрација 1968. године, обележиле његов живот.

Некролозима Тање Поповић, Адријане Марчетић и Јована Попова заокружује се зборник посвећен критичкој речи и теоријској мисли Љубише Јеремића.

III

ПОРТРЕТИ

Јован Делић

Српска академија наука и уметности
Београд

О ЉУБИШИ ЈЕРЕМИЋУ – ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ НЕКАДАШЊЕГ ЊЕГОВОГ СТУДЕНТА

Љубиша Јеремић је данас, с разлогом, познат као критичар „прозе новог стила“. Он је тај термин створио и лансирао у критику и науку о књижевности, као што је створио и лансирао термин „венац приповедака“ или „приповедачки венац“ поводом првих књига приповиједака Милисав Савића и Мирослава Јосића Вишњића. Јеремић је, дакле, увиђао да нова проза захтијева и нову терминологију којом ће се та проза критички именовати, препознавати и описивати. Мало је примјера да један критичар поводом књижевних прозних првјенаца младих писаца кује и лансира нове књижевне термине, да њима означи нове и значајне појаве у српској прози и да ти термини постану инспиративни за каснија озбиљна академска истраживања. Такво једно истраживање је оно о вијенцу приповиједака колеге Горана Радоњића, коме сам имао срећу да будем у комисијама при изради и одбрани магистарског и докторског рада, и да му обезбиједим сарадњу и чланство у магистарској комисији Љубише Јеремића и Новице Петковића. Пријатно сам се осјећао у том „триу“. Како видите, и Јеремићева терминологија, односно критичка мисао, и „проза новог стила“, живе на универзитетима, у настави и науци. Миодраг Булатовић, Антоније Исаковић и Драгослав Михаиловић су обавезна лектира и испитна питања, а рађене су докторске дисертације о сваком од њих. О семинарским, магистарским и мастер радовима – да и не говоримо. Рађени су академски радови и о Радославу Братићу, Милисаву Савићу, а о Мирославу Јосићу Вишњићу је Марко Недић урадио дисертацију и књигу. О сваком од ових писаца, и о Јовану Радуловићу, постоје зборници радова. До недавно је више писано о писцима „прозе новог стила“ него о Добрици Ћосићу, а добар број њих се дистанцирао од „прозе новог стила“ и отишао под други поетички чадор. Књижевна еволуција, модерна времена, шта ли, тек

писци такозване „стварносне прозе“ одрекли су се, има неко доба, и своје бивше прозе, и саме стварности; остао је досљедан једино Јован Радуловић, и на плану друштвеног ангажмана – Радослав Братић.

Љубиша Јеремић је од једног зрелог, дотад непознатог писца, који је „експлодирао“ средином шездесетих – Драгослава Михаиловића – писца огромнога дара, и неколико буквално писаца почетника, несумњиво даровитих, створио цијелу „стилску формацију“, књижевни правац, описао поетику тога правца, уочио главне представнике, ослонио се на њихове претходнике, успоставио релације према другим књижевним појавама и именима, описао поетике појединих писаца и њихових дјела, та дјела појединачно интерпетирао, одбранио њихов језик и њихов однос према стварности, указао на проширење концепта стварности којој и сам језик припада, па се језик јавља у двострукој функцији и ситуацији – као дио стварности која се дочарава и као средство дочаравања. Надасве, Љубиша Јеремић је вредновао дјела тих писаца, интерпетирао их и подигао и писце, и дјела, и цио правац до висина које ти писци нијесу ни слутили. Наравно, подигао је тиме и себе, али се истурио као бранилац, заступник, па и носилац цијеле једне прозне оријентације и постао је, као и та проза, мета ударима са разних страна. Љубиша Јеремић се бранио теоријски и књижевнокритички, бранећи прозу коју је промовисао. Он је, наравно, презирао термин „стварносна проза“, који имплицира неки реализам примитивног типа и сугерише да постоји и „нестварносна“ проза. Тај термин је ишао на руку тадашњим идеолошким нападима: ако та „стварносна“ проза изневјерава нашу најбољу од свих стварности, онда њени писци морају бити идејни кривци. Називи „црни талас“ („вал“) и „црна проза“ носе већ јасну, једнобојну дисквалификацију. Зато се Јеремић одлучио за термин „проза новог стила“, стављајући у први план *стил* и *новину*, иновације које та проза собом носи, чиме је најавио унутрашњи приступ проучавању новог правца и ставио акценат на његово разликовање од сваког традиционалног реализма и натурализма.

Да ли је писцима јасно шта је за њих урадио Љубиша Јеремић, и то за сасвим младе писце? Да ли би они били то што јесу без Љубише Јеремића? Да ли би постојала таква „стилска формација“ без њега? Да ли би ти писци имали такав статус у књижевном животу без Јеремићеве подршке? Питања су реторска и остају без одговора. Дакле, с много разлога се Љубиша Јеремић истиче као критичар „прозе новог стила“, што је тачна оцјена, али је нетачно и неправедно редуковати и свести Јеремићеву критичку и научну дјелатност на „прозу новог стила“, а поготову његов термин замијенити термином „ствар-

носна проза“, кога се Јеремић не само клонио, већ га је и презирао. Истина је да је „проза новог стила“ већ времешна; да су бројни њени писци и њихов критичар минули свијетом, али је истина да је остарила и америчка „нова критика“, да је стар и француски „нови роман“, па се ти термини поштују. Поборници термина „стварносна проза“ по правилу су противници те прозе.

Због свега реченог сматрам важним да из перспективе студента Опште књижевности са теоријом књижевности од 1967. до 1971. године, а касније магистранта и докторанда на тој Катедри, кажем нешто о Љубиши Јеремићу. Он је тада негдје постављен за асистента. Шеф Катедре је био још увијек њен обновитељ Војислав М. Ђурић. Професор нам је говорио да студирати свјетску књижевност значи – градити широк и богат контекст за боље разумијевање сопствене књижевности. Љубиша Јеремић је у том смислу био од онајбољих ђака Војислава Ђурића. Он је поштовао ту школу, тада још увијек најбољу у Југославији, и свога професора, који му је дао „хлеб у руке“, како је Љубиша говорио. Поштовао је, уз то, и традицију односа критике и науке о књижевности на Београдском универзитету: највећи професори – теоретичари и историчари књижевности, какви су били Богдан Поповић и Јован Скерлић – били су и највећи критичари српске књижевности. Критика је схватана као озбиљан књижевнонаучни посао за који се ваља историјски и теоријски припремити.

На Ђурићевој катедри основни предмет је био Преглед књижевних теорија од антике до XX вијека. Био је то, заправо, преглед поетика појединих писаца и најистакнутијих књижевних дјела. Радило се обзирљиво и на дуге стазе. Млади асистент Љубиша Јеремић добио је задатак да води романтизам студентима друге године, а на трећој реализам, односно Толстоја и Достојевског. Најзад, водио је курс модерног свјетског романа XX вијека за студенте треће и четврте године. Јеремић није знао њемачки, а њемачки романтичари су незаобилазни. Студенти су пуно радили – често смо реферисали. „Моји“ су били Пушкин и Љермонтов, а њемачке текстове су преводиле Дринка Гојковић, са претходне, Смиљка Блажин и Споменка Станковић, са наше године. Тада су по први пут преведени неки радови Фридриха Шлегела. Јеремић се посебно интересовао за иронију, романтичарску иронију, пародију и гротеску. Наравно, веома га је занимала фантастика, посебно у романтичарској прози. Читали смо прозу: Новалиса, Хофмана и Едгара Алана Поа. Будући критичар „прозе новог стила“ са заносом је проучавао фантастику и гротеску, и веома их је волио. То ваља знати: он ће и као критичар инсистирати на присуству и функцији ироније, пародије, гротеске и фантастике и у српској „прози новог стила“. Он ће у тој прози препознавати елемен-

те поетске прозе, лирска згушњавања, симболички сугестивне лајт-мотиве, симболе. Могућно је, дакле, утврдити паралелизам између опсесивних Јеремићевих тема у настави од романтизма до XX вијека и његове књижевне критике. Романтичарска проза се показивала студентима изазовнијом него што смо претпостављали. Поетике прозе њемачких романтичара биле су нарочито инспиративне, изазовне и „продуктивне“ у читању прозе XX вијека. Ако су иронија, прије свега романтичарска иронија, па пародија и гротеска биле „теме дана“ за романтичаре, онда је њихова доминација у свјетској и српској авангардној прози XX вијека имала своје озбиљно традицијско упориште у прози романтизма и у романтичарским поетикама.

Јеремић је, уз нашу озбиљну помоћ и сарадњу, разбијао наше дотадашње поједностављене представе о романтизму као затвореном „правцу“, односно стилској формацији. Ослањајући се на Ренеа Велека, представљао нам је романтизам у свој његовој разноврсности и разуђености. Одједном је романтичарска проза добила на значају, и то не само код Њемаца, већ и код Енглеза, Француза и Руса. Без Пушкина и Љермонтова тешко је контекстуализовати Достојевског. Романтизам се показао продуктивним за модерну прозу XX вијека и за њену теорију, па и за српску прозу и за њено разумијевање. Јеремић је, дакле, као млад наставник, односно асистент на „свјетској књижевности“, изграђивао свој приступ српској прози и своју критичарску активност. Фантастика нам последице Хофмана, Поа и Гогоља, није била изненађење ни у српској ни у свјетској прози XX вијека. Јужноамериканце смо дочекали и доживјели као однекуд „своје“ и познате писце. Нарочито су нам била драгоцјена поређења Хофманове, Гогољеве и Поове прозе, односно њихове фантастике и гротеске. Ако познајете таквог Јеремића, онда вам не може пасти на памет да га гледате као неког неонатуралисту и неореалисту.

То никако не значи да је Јеремић потцјењивао допринос реализма и натурализма свјетској прози, односно поетици прозе. Оно на чему је инсистирао јесте велики раскорак између реалистичке поетике, односно њених експлицитних поетичких ставова, поетика реалистичких писаца и стварне снаге њихове прозе. Реализам је значао тријумф прозе у широким свјетским размјерама. Без реализма и натурализма не би било модерног култа романа. Балзак и Зола су створили прве велике циклусе романа. Пруст је наставак и саставни дио те националне француске традиције. Зато је од огромног значаја и за Јеремићеве студенте, и за самога Јеремића, његово бављење Толстојем и Достојевским.

Било је то за нас, студенте, ново откривање Толстоја; разбијање представе о Толстоју као о неком строгом, конзервативном старцу и

његово виђење као модерног писца, претече модерног европског романа; писца који је већ мајсторски користио технику унутрашњег монолога. Јеремић је отворио интересовање за Толстојеве приповијетке, инсистирајући на њиховим специфичностима, али и на откривању умјетничких поступака које ће Толстој примјењивати у романима. Управо нас је на Толстојевом примјеру учио како се на краћим и „једноставнијим“ формама лакше могу открити пишчеви умјетнички поступци, које ће Толстој примјењивати у дужим формама – у романима.

Тумачећи Толстоја, Јеремић је уводио нову методолошку литературу, до тада мало познату или непознату на универзитетима. Мало ће се ко данас сјетити Јеремићевог доприноса методологији науке и књижевности и рецепцији руских формалиста код Срба. То је друга половина шездесетих година XX вијека. Ми смо тада били обавијештени о теорији прозе Виктора Школвског и о његовим радовима о Толстоју. Знали смо и Бориса Ејхенбаума, нарочито његову поетику сказа, која ће се показати драгоцјеном у тумачењу прозе Драгослава Михаиловића. На београдској „свјетској“ створена је одлична атмосфера за методолошка проучавања, а нарочито за формалисте. Јеремић на трећој и четвртој, а Ивана-Нана Богдановић на четвртој години студија су у том смислу урадили значајне ствари; Јеремић тумачећи прозу, а Нана Богдановић поезију. Уосталом, Нана Богдановић је превела *Теорију књижевности* Бориса Томашевског и написала за књигу превода значајан предговор. У таквој атмосфери је Владислава Рибникар написала свој магистарски рад, односно изузетну књигу о руском формализму и књижевној историји; усудио бих се рећи – једну од најбољих књига о руским формалистима уопште. Њена књига о формалистима и књига Новице Петковића превазилазе значај и границе националне књижевности. Наравно, ваља у том контексту истаћи и радове Александра Петрова, а касније и радове Тање Поповић. Не смијемо, дакле, заборавити изузетно креативну и продуктивну Јеремићеву рецепцију руских формалиста, која је имала снажног одјека у Јеремићевој критици савремене српске прозе, а нарочито „прозе новог стила“. Јеремићева *Мала књига о Толстоју* само је дио његовог богатог и плодног тумачења Толстоја београдским студентима „светске књижевности“.

У тумачењу Достојевског Јеремић је имао великог претходника и савременика на Катедри – Николу Милошевића. Милошевић је на сваком часу уводио у разговор озбиљна методолошка питања. Он је заслужан за снажну рецепцију Михаила Бахтина код Срба: написао је озбиљан предговор Бахтиновој књизи *Проблеми поетике Достојевског*, која је имала огроман одјек и утицај у нашој књижевној мисли,

у науци о књижевности и књижевној критици. Заслужан је за развој методолошке мисли на Катедри и за проучавање Достојевског.

У односу на Западну Европу, ми смо Бахтина добили врло рано. Све су прилике да сам ја знао доста добро Бахтина прије него што је Ролан Барт чуо за њега: Јулија Христева (Крстева) то јасно показује. Она је Барту открила Бахтина на докторском семинару, и по томе стекла свјетску славу као утемељивач истраживања интертекстуалних релација. Никола Милошевић и Ђорђије Вуковић имали су кључне Бахтинове књиге на руском већ средином шездесетих година. Од професора Милошевића сам добио на читање његов примјерак Бахтинове књиге о Раблеу. Овим хоћу да илуструјем атмосферу на Катедри и Бахтинов статус. Такав статус је средином шездесетих, па наредних пет-шест година, имао на мало којој катедри у Европи. Ствари ће се измијенити средином седамдесетих, и од тада Бахтин постаје омиљени теоретичар на Западу. Преломан је био долазак Јулије Христеве (Крстеве) код Ролана Барта. Ми смо сви код Јеремића знали добро Бахтинову књигу о Достојевском, а понеко од нас се већ тада бавио питањима карневализације и гротеске према Бахтиновој књизи о Раблеу.

Други моменат који бих да истакнем јесте Јеремићев однос према трагичном. Наиме, трагично осјећање живота било је привилеговано у његовим тумачењима. Склоност ка трагичном битно је својство Љубише Јеремића као критичара и наставника, односно тумача књижевности. У то вријеме је један шпански писац и философ имао лијеп, баш висок статус на Катедри. За тај статус су се побринули Никола Милошевић и Иво Тартаља, али и Љубиша Јеремић. Ријеч је о Мигелу де Унамуну, човјеку који је Србе задужио високом оцјеном њиховог учешћа у Првом свјетском рату и поштовањем српских жртава. Био је антифашиста као ректор у Саламанки и мислилац трагичног осјећања живота. Њега неколико пута спомиње и на њега алутира Данило Киш. Љубиша Јеремић је показивао снажну склоност према трагичном осјећању живота и према трагичном уопште, и у свом тумачењу Достојевског, и у својим радовима о српској прози. Не знам да ли је остала нека забиљешка Јеремићева о роману *Зли дуси*, али памтим доживљај са Јеремићевих часова када је говорио о том роману изузетно оригинално и понесено. Имао је увијек испред себе неке биљешке; велика је штета ако ништа од тога није остало. Дакле, Јеремић је имао посебну склоност, рекао бих чак и слабост, према оним дјелима у којима је препознавао и налазио трагично осјећање живота. То се из његових радова недвосмислено јасно види.

Посебно је било значајно Јеремићево увођење модерног европског романа у наставу. Он је ту био прекретница у обогаћењу про-

грама и наставе. То је био необичан и успио семинар; сарадња асистента и студената у тумачењу модерног романа: Томаса Мана, Џемса Џојса, Марсела Пруста, Андреја Бјелог, Вирџиније Вулф, Вилијама Фокнера, Франца Кафке, Бориса Пастернака, Албера Камија... Студенти су могли да предложе и изаберу некога „свог“ писца и његов роман. У средишту пажње су била бројна теоријска питања: иронија (ауторска), пародија, гротеска, па занимање за наратолошка питања, иако наратологија, барем код нас, тада није постојала: говорило се о дијалогичности романа, о „вишегласју“, односно полифонији, о „отвореном“ и „затвореном“ дјелу, о приповједачкој перспективи и тачки гледишта, о времену у приповиједању, о поетици простора, и приповједачу и аутору. Све су то питања која ће Јеремић отворати и претресати и са својим студентима, и у сусрету са српским писцима и њиховом прозом.

Огромна је, непроцењива је штета што Јеремић није оставио више радова о тим писцима о којима је говорио, и са студентима разговарао на часовима. Има ту нешто од српске судбине... Знатно је више остало од његовога занимања за српску прозну традицију. Вјероватно ће ускоро бити критички претресано његово бављење Јаковом Игњатовићем, односно трагичним видовима српског романа. Његово бављење Радојем Домановићем може имати дуг рок трајања. Па Ивом Андрићем, при чему су приповијетка „Мара Милосница“ и роман *На Дрини ћуприја* били, можда, највећи изазови.

Бавећи се Андрићем и Црњанским, Јеремић ће написати критичке осврте, по правилу афирмативне, о својим професорима Николи Милошевићу и Иви Тартали, и о свом угледном колеги Новици Петковићу. Допринос критици критике дао је и у радовима о Михизу, Јовану Деретићу и Олги Кириловој.

Јеремић је дао значајан, рекао бих, и трајан допринос проучавању прозе Милоша Црњанског. Његови радови о *Дневнику о Чарнојевићу* и, посебно, о жанровски хибридном дјелу *Код Хиперборејаца* чине част овом тумачу српске прозе. И данас су два најзначајнија рада о *Хиперборејцима* Јеремићев и Новице Петковића, с тим што је Јеремићев раније написан. Оба рада виде дјело Милоша Црњанског *Код Хиперборејаца* као роман и као изузетно успјело дјело.

Јеремић је писао о српским прозним писцима веома различите оријентације и поетичких усмјерења. Писао је о Раду Драинцу и Оскару Давичу, који су изашли из авангарде и њоме трајно обиљежени, па о Добрици Ћосићу, писцу који је појава за себе и који је успоставио књижевну визију стољећа; о Миодрагу Булатовићу и Антонију Исаковићу, које је сматрао претечама „прозе новог стила“, о Мирку Ковачу, који је дјелом *Ране Луке Мештровића* поетички

припадао „прози новог стила“, о Данилу Кишу и Бориславу Пекићу, па о Живојину Павловићу, Мићи Данојлићу, Милораду Павићу, Биљани Јовановић. Јеремић се одазивао на различите књижевне изазове, што је сасвим природно.

Добро се сјећам једнога часа на којем је Јеремић говорио о Толстојевом схватању природе и функције књижевности. И сјећам се једног става који је коментарисао са великим унутарњим жаром и увјерењем. Према том ставу књижевност има и функцију да шири човјеков сензибилитет. Нешто од ширења и ширине сензибилитета видимо и у овом прегледу писаца и прозе којима се Јеремић бавио током своје критичке и књижевнонаучне каријере. Овај запис је нека врста похвале ширини сензибилитета и покушај корекције виђења Љубише Јеремића искључиво као критичара „прозе новог стила“. Тиме не релативизујем ни његов ни свој однос према тој прози. Та идеја о ширењу сензибилитета – пишевог, критичаревог, читаочевог – дошла је и кроз Јеремићево тумачење свјетске књижевности, односно поетике Лава Толстоја. Ово потврђује Јеремићев однос према школи из које је изашао, а према којој проучавање свјетске књижевности даје широк и поуздан контекст за разумијевање своје, српске књижевности. И у том погледу ми је Јеремић близак. О томе свједоче и моје књиге: о надреализму, о Вуку, о Андрићу, о Данилу Кишу, о Павићу, о српској модерни, о Бојићу, о Ивану В. Лалићу... Увијек у контексту свјетске књижевности. Такав је и овај поглед на Љубишу Јеремића.

Владислава Рибникар

University of Nottingham, School of Slavonic Studies
Nottingham

ИСТРАЖИВАЧКИ И СТВАРАЛАЧКИ ДОМЕТИ КРИТИЧКОГ ЧИТАЊА

Моје сећање на Љубишу Јеремића, који ми је био наставник, дугогодишњи колега и пријатељ, увек почиње од наших првих сусрета у мојим студентским данима. Имала сам срећу да будем на студијама опште књижевности у тренутку када је он, као млад асистент, почео да ради на тој славној и тада утицајној катедри, где ће дуго година држати веома посећене и цењене курсеве о европском роману 19. и 20. века. Мене је приповедачка проза највише и занимала, па сам са нестрпљењем очекивала почетак његових предавања. Имала сам за то још један разлог: већ сам била прочитала његову збирку приповедака *Јутро мудрије* и радовала сам се што ћу упознати њеног аутора. Нажалост, Љубиши никад нисам поменула своје утиске о његовој књизи нити сам покушала да од њега сазнам зашто је одустао од писања прозе. Какви год били његови мотиви, сигурна сам да је то рано стваралачко искуство имало удела у развоју његовог критичарског сензибилитета и умећа.

Моја студентска генерација формирала се у отпору против тенденција које су преовлађивале у тадашњој домаћој критици. Противили смо се идеолошком догматизму и упрошћеном миметичком схватању књижевности, позитивистичком гомилању чињеница, површном и импресионистичком писању. Катедра за општу књижевност давала нам је чврсто упориште у нашем трагању за другачијим путем. Већ на почетку студија, од наставника какви су били Никола Милошевић или Иво Тартаља, и од нашег професора Војислава Ђурића, који нас је све окупљао на општем семинару, учили смо да књижевне појаве посматрамо у широком, европском и светском оквиру, да мислимо теоријски, систематично и кохерентно, и да своју мисао јасно исказујемо. Исту ту школу завршио је пре нас и Љубиша Јеремић. Он је као предавач томе додао своја знања из теорије и историје приповедачке прозе, свој изузетан ентузијазам и жар, а изнад свега свој сасвим посебан дар критичког читања и разумевања.

Љубишин долазак на катедру значио је за нас, његове прве слушаоце, веома много; на неке од нас извршио је и пресудан утицај. Од њега смо поступно упознавали историјску поетику романа, од *Дон Кихота* и Стерна, преко енглеских и француских реалиста, Толстоја и Достојевског, Флобера и Хенрија Џејмса, до Џојса, Вирџиније Вулф и Фокнера. Истовремено, савладавали смо савремену критичку терминологију, слушали о руском формализму, Бахтину, Кајзеру, Буту, Успенском. Највише смо, међутим, научили из његових суптилних и подстицајних анализа самих књижевних текстова. Љубишин приступ прози заснивао се на поузданим знањима из савремене наратологије, али никада није био резултат примене неке одређене наратолошке теорије. Теорија је за њега постојала зарад књижевности, а не обрнуто; критички појмови и методолошка перспектива прилагођавали су се конкретном предмету. Критички апарат служио је томе да се дело смести у шири жанровски и еволутивни контекст и што пажљивије прочита, да се што боље утврди његов допринос развоју жанра и његова уметничка вредност. На теоријском плану, Љубиша је поштовао неколико темељних принципа, на које се данас сувише често заборавља. Мада је уметност речи посматрао и у ширем културном и друштвеном оквиру, аутентична књижевна творевина за њега није била ни одраз стварности ни пројекција било какве конкретне идеологије, већ засебан свет створен уметничким средствима. У унутрашњу организацију тога света – онај бесконачан лавиринт спојева, како је волео да цитира Толстоја – ваљало је проникнути да би се дошло до што потпунијег разумевања значењске сложености дела и осветлили извори његовог имагинативног деловања. Семантички аспект био је притом неодвојив од наративне форме; анализа и интерпретација представљале су два аспекта истог процеса. Нека од Љубишиних критичких читања и данас живо памтим. У памћење су ми се, на пример, урезала казивања о Толстојевом „Севастопољу у мају“, о симболичкој функцији детаља у *Рату и миру*, о гротесци у *Злим дусима* Достојевског. И нисмо само ми, његови први слушаоци, били под снажним утиском његових речи. Слично ће његове курсеве примати и бројне наредне генерације. Наш знатно млађи колега Владимир Зорић, сада професор на универзитету у Нотингему, испричао ми је, на вест о Љубишиној смрти, како не може да заборави његово предавање о Гогољевим *Мртвим душама*, одржано у нечијем приватном стану 1998, у време када је катедри, из политичких разлога, био привремено онемогућен рад на факултету. У чему је била тајна тог Љубишиног изузетног деловања на слушаоце? Ствар није само у томе да је он био вешт, надахнут и убедљив говорник, мада су речитост и вера у значај оног што исказује, несумњиво, доприносили његовом успеху

код студената. Узбудљива није била усмена реторика, већ само његово читање књижевног текста, које се једнако добро исказивало и у писаној форми. Љубишина критичка тумачења била су истовремено плод знања и талента, уживљавања и рационалне анализе, или, како је сам формулисао, а Јован Делић истакао у наслову свог предговора његовој књизи *О српским писцима*, у питању је био спој „теоријске интелигенције“ и „критичке имагинације“. Као пример тог посебног Љубишиног умећа могао би да послужи напис „Мрља од стеарина на трафикантовом подбратку“, првобитно објављен у збирци *Глас из времена*, а потом у *Малој књизи о Толстоју*, где се једна споредна епизода *Ане Каренине* тумачи као „жиза“ која дубински осветљава и главне теме тог сложеног романа и поетику на којој он почива. Љубиша је умео да отвори сасвим нове перспективе у гледању на књижевно дело, тако да оно оживи пред слушаоцем (или читаоцем) у свој својој унутрашњој динамици и семантичком богатству, успостављајући кореспонденцију са нашим властитим доживљајем света и подстичући нас на размишљање. На Љубишиним часовима нисмо једино учили како да читамо, већ смо стицали и свест о привлачности, смислу и креативном потенцијалу самих књижевних студија.

Истовремено са својим академским деловањем, Љубиша се тих година интензивно бавио и праћењем најновијих појава у домаћој књижевности. Његово залагање за тзв. нову српску прозу, за стваралаштво писаца млађе и најмлађе генерације, сведочило нам је о томе да се научни рад може спојити са живим критичким ангажманом. За нас, који смо тек учили занат, то је био подстицај да драгоцену знања стечена у учионици покушамо применити на текућу књижевну продукцију, понекад и буквално на прва дела наших вршњака и колега са студија. Љубишин пример нас је уверавао да се и о најновијој домаћој књижевности може писати једнако стручно и студиозно као и о великим делима светских писаца.

Љубиша Јеремић остаће највише запамћен управо по том свом директном учешћу у књижевном процесу са краја шездесетих и почетка седамдесетих година, када је луцидно уочио и критичким језиком формулисао новине које су у српску књижевност унели писци попут Драгослава Михаиловића, Видосава Стевановића, Милисава Савића или Мирослава Јосића Вишњића. О прози такве оријентације, коју су неосновано називали стварносном, а у којој је он налазио нов однос према језичкој и животној грађи и нове облике лирског и симболичког говора, Љубиша је написао неке од својих најбољих критичких текстова. И мада је ауторима прозе новог стила, а посебно Драгославу Михаиловићу, остао привржен све до последњих радова, та његова приврженост не би требало да баца у засенак остала

његова књижевна интересовања, која покривају веома разноврсну тематику.

Критички опус Љубише Јеремића обухвата шест књига, од којих је за четири добио и угледне награде. Осим *Мале књиге о Толстоју* и неколико других огледа, сви остали написи посвећени су српским писцима. Проблеми националне књижевности представљали су за њега, очигледно, приоритетно подручје рада, на којем је откривао мноштво нерешених питања и научних изазова. Подручје које је покорио својим истраживањима веома је широко, од Јакова Игњатовића и романа 19. века, преко Домановића, Настасијевића и Драинца, Црњанског и Андрића, Давича и Исаковића, Булатовића и Пекића, до Радослава Братића, Биљане Јовановић и Светислава Басаре. Следећи Бахтина, истицао је да је роман жанр у сталном настајању и трансформацији, који од критичара тражи флексибилност и способност уочавања разноврсних наративних могућности. Појаве и дела које је испитивао посматрао је увек са становишта историјске поетике и у ширем европском контексту. Истовремено, упућивао је на опасност од пресликавања европских књижевноисторијских модела и на специфичности српског књижевног и културног развоја. Могло би се рећи да је Љубиша Јеремић био истовремено професор опште књижевности, који осигурава наше познавање ширег света којем припадамо и стручњак за српску књижевност, који нам зналачки показује како том свету доприносимо особеностима властите националне културе. Изнад свега, он је био надахнут и посвећен читалац књижевности, који је у стваралачком истраживању нових изражајних могућности видео људско трагање за разумевањем и смислом и чија ће се тумачења, верујем, и у будућности читати са истим оним узбуђењем, са истим оним осећањем откривања нечег животно важног, какво су имали и слушаоци његових универзитетских курса.

ЉУБИША ЈЕРЕМИЋ – КРИТИЧАР КОЈИ ТРАЈЕ

Када се, 1972. године, појавила антологија *Нова српска приповетка* Љубише Јеремића, приређивач је у уводним напоменама јасно назначио своје критичарско становиште. Оно је било и ново и изазовно за официјелну критику тог времена. Била је то књига значајна и храбра, заједнички глас критичара и једне нове генерације приповедача, која је била углавном окупљена око *Књижевне речи*. Јеремић је смело ушао и, да тако кажем, разгрнуо владајући канон естетизма, а као критичар афирмисао једну нову генерацију српских приповедача. Одговор на нападе неких критичара дао је у изузетно значајној књизи *Проза новог стила* (објављеној 1978. године), и самим насловом књиге разјаснио у чему је спор или боље рећи отклонио забуне пред доласком нових писаца. У први план, у тој књизи, наш критичар ставља проблем наративног поступка и форму а не теме и сижеа, на чему се до тада инсистирало. Јеремић је одмах направио разлику између говора (језика) писца, аутора и њихових јунака. Уместо да примењује круте критичарске методе на нове књиге младих писаца, он је изграђивао свој метод на самим књигама. Рекао је одмах јасно у чему су новине тих рукописа и какве су разлике у односу на претходне ауторе. А те разлике су се хтеле прикрити.

Као млади асистент, а потом и професор на Катедри за светску књижевност, Јеремић је својим текстовима донео један нови критичарски стил на којем су однеговане генерације његових студената, од којих су многи почели и наставили да се баве успешно књижевном критиком. И када говори о књижевно-историјским темама, из њега избија нерв зналца књижевности који има своју упоришну тачку. То је критичар са страшћу, сав посвећен пишевом умећу и његовом занату. Слушао сам Шкловског у београдском Дому омладине, када је говорио публици о руској књижевности и својој генерацији славних писаца. Тада је рекао да постоје критичари који знају о чему пишу и они који пишући трагају за својом темом. Јеремић је од оних првих аутора.

Читаоци углавном знају да је Љубиша Јеремић свој ход кроз српску књижевност започео књигом приповедака *Јутро мудрије*, објављеном 1965. године у *Видицима*. Занимљиво би било, а за то овде нема времена, упоредити младог приповедача Јеремића и зрелог критичара, аутора књиге *Глас из времена*. Мени се чини да ни ту не би лоше прошао. Знам само да сваки критичар који у животу напише бар једну причу, другачије мисли и пише о прози. Можда баш ту и тада схвати колико је важан онај унутрашњи приступ прозном делу, како би писци рекли – читање изнутра. Зато Јеремић не раставља насилно причу нити роман који анализира, на оно из чега су настали, већ као путник у пејзажу постаје писац властитих доживљаја. Јеремић, и сам приповедач, када говори о прози на књижевним трибинама анализира али и приповеда. Тако остаје спојен са делом и чува ону драж чарања коју свака добра проза носи.

Књига *Глас из времена* испуњена је многим темама о делима различитих писаца, домаћих и страних. Она открива континуитет једног темељног критичарског рада и мишљења, са изграђеним осећањем за онај пакао у којем се писац често налази, али и за недоумице читаоца. То је критичар који темељно познаје светску књижевност и зато му није тешко да своју поетику дотерује на поређењима али и на поузданим закључцима властитог укуса. Не волим препотентност критичарског гласа који држи писцу придике како треба писати, јер помишљам зашто то све не покаже тиме што ће и сам написати добар роман, следећи сопствена правила. Јеремић тако нешто никада не чини, он улази дубоко у текст, тражећи оне скривене путевке и пролазе које је писац намерно или случајно оставио скривеним од многих погледа. Овај критичар се не либи да искаже свој суд, не тврдећи никада да је најваљанији, једини. Можда је Јеремић баш у књизи *Глас из времена* понајвише открио свој критичарски метод и укус у текстовима попут оног о Толстоју и формалистима, Џојсу или пак луцидном тексту какав је онај о Андрићу. Своју критичарску ћуд појаснио је у тексту о уметности гротеске и приповедака, а своју стратегију критичара у текстовима попут оног о књижевности и идеологији, књижевности и историји, као и у „Покушају обнове романа“.

Љубиша Јеремић је критичар који је сав на страни писца и читаоца. Он не пресуђује олако, не поиграва се с оним до чега приповедач највише држи и у шта не воли да му се дира, не понижава пишчеве јунаке. Јеремић зна и осећа материјал који чини форму, а стилем лако барата. До композиције држи посебно, као што и његове критике имају занимљив композициони ток. Поседује оно без чега прави критичар не може, и радост читања и осећај свечаности при

сусрету с пишевим јунацима. Он зна где је место приповедача, као што одбија да говори о смрти аутора кога наводно треба да замени читалац у будућим временима. Не одваја сиже од поступка, не врши насилно сецкање ткива прозе, већ се труди да говори о оном вишем смислу уметности, како то рече тумачећи Андрића. Јерemiћ не одваја дело од времена у којем је настало, али га испробава и у времену садашњем. Нема код њега вишка тумачења нити трага за оним чега у књизи нема. Јерemiћ је критичар који уме вешто да вирне иза завесе митског да би пронашао и препознао одјек и у новим временима. И оно што је посебно важно, он уме да препозна детаљ на којем се и гради уметност приче. Не грози се лирског, напротив, увек у први план истиче његову вредност. Не одриче се сижеа који многи данашњи писци у свету желе да разоре и поткопају. Уме да осети хумор и зна када се приповедач руга а када пати. Не препричава радњу књиге, не своди дело на неколико редака сижеа. Он отвара врата и тамо где нам се чини да их нема. Уме да сукоби времена о којима писац говори али увек остајући на страни аутора. Води рачуна да се не оскрнави пишева радионица. Не интимизира свој читалачки доживљај, не даје рецепте нити савете. Посебно ми је драго што поједине критичарске теорије, које су прохујале овим просторима, и богами знале често да оставе праву пустош, у Јерemiћевим текстовима нису имале нарочитог приступа. За једну од таквих теорија, Јерemiћ вели да је паразитов паразит.

Док читамо књигу *Глас из времена*, а и оне раније, постаје нам јасно да су његове критике најбоља карика између усамљене књиге у излогу књижаре и читаоца, преко које ступају у загрљај. Похвале Јерemiћевој критици и његовим књижевноисторијским текстовима су заслужене. Његова књига показује знаке једног времена али и знаке критичарског духа и раскошног дара. У тој симболици мени као једном од јунака ове књиге је добро. Могу у њој да сретнем и патничко лице једног Толстоја, и намргођено лице једног Џојса, и да видим ону чудесну игру Андрићевог Ћоркана. Али и да осетим онај Пекићев хумор који опстаје чак и у годинама које су опустошили скакавци. Да одем с понеким од тих јунака и на пијанку.

Једном речи, Љубиша Јерemiћ је једно од првих критичарских пера у нас, критичар до чије је речи једнако стало и писцу и читаоцу.

НАЈБОЉИ ТУМАЧ ЦРНЕ ПРОЗЕ

У проучавању историје и поетике „црне прозе“ кључна фигура јесте Љубиша Јеремић. Није Јеремић само поздравио, од срца и здушно, нови талас у српској прози који се појавио на крилима шездесетосмашке побуне прошлог века, већ му је дао теоријске основе, контекстуализовао га и сместио у виталне токове српске књижевности. Из тог таласа на прво место поставио је Драгослава Михаиловића, онда је издвојио Живојина Павловића и Видосава Стевановића, и на крају придодao Мирослава Јосића Вишњића и моју маленкост. Као настављаче „црне прозе“ поздравио је и неке млађе писце, пре свега Драгог Бугарчића, Радослава Братића и Јована Радловића. Бољег тумача прозе Драгослава Михаиловића и Видосава Стевановића нема од Љубише Јеремића.

Као критичар Љубиша Јеремић најактивнији је у периоду од 1969. до 1976. што и кулминира књигом *Проза новог стила*. Јеремић никад није хтео да прихвати термин „црна проза“, ваљда зато што је коришћен у политичким нападима и осудама, а још мање „стварносна“ (у много чему злурад, омаловажавајући). Он је тврдио, с правом, да је реч о прози новог стила, покушавајући да унапред спречи нападе који у црном таласу нису видели ништа друго него повратак на већ одавно испрличане реалистичке теме. Јесте тема или предмет обраде био важан у црноталасној прози, али је по Јеремићу много било важније *како* се а не *шта* у њој прича. А причало се свакако на нови начин. Не езоповским, кафкијанским, алегоричним и алузивним, већ отвореним, свежим језиком, оним за којег није било места у стандардизованим речницима, у партијским комитетима, на апотекарски стерилизованим катедрама за књижевност, у сивим, безбојним и досадним медијама. Тај језик, улични, језик маргиналаца, са дна, из прчвараница и ћумеза, опсцени, попут олује хрупио је на нашу жабокречну књижевну сцену. „Црна“ проза била је против „високе“ а „испразне“ форме, она је у „ниским“ облицима, популарним,

као што су писма, дневници, мемоари, исповести, графити, тражила матрицу за своју причу, често фрагментарну, са бројним белинама, остављеним за читавање. Она је представљала најжешћу критику официјелне и целофанске (украсне) књижевности.

Бити критичар, значило је по Љубиши Јеремићу, бити пре свега храбар, усамљени глас у хорском певању, јеретик. Бити подједнако и против гласова из партијских комитета, али и гласова из тадашњих умртвљених књижевних институција (од Универзитета до Академије, од издавачких кућа до часописа).

Црна проза, као и црни филм, позориште и сликарство, убрзо су се нашли на удару тадашње власти. Већина писаца доживела је забрану својих књига и судске процесе (Д. Михаиловић, И. Ивановић, Ж. Павловић, М. Јосић Вишњић). У нападима су им се придружили и многи писци, с поетичких становишта, с тезом да је ова врста прозе ретроградна (социјалистички реализам) и националистичка. У тим нападима предњачио је један велики писац, Данило Киш. У много чему Киш је био у праву, а пре свега о кратким и пролазним дометима такозване ангажоване књижевности и о њеним локалним, скученим видцима, али у томе да је реч о социјалистичком реализму и прози са националистичким тоновима – није. Социјалистички реализам био је званична поетика једног тоталитарног режима; писци тог правца никад нису хапшени нити су им дела забрањивана, напротив – били су обасути наградама и привилегијама. „Црна“ проза је можда била регионална, јер је причала нашу „причу“ (за разлику од оне претходне која је инсистирала на универзалним, егзистенцијалним темама смештеним у неодређени простор и време), али националистичка није. Никада се прљава, пијана, бескућничка, гладна, обесправљена, маргинална Србија није допадала српским националистима.

Киш је лако, на теоријском плану, могао да „покопа“ Булатовића, Стевановића, Јосића Вишњића и мене, нисмо ми били дорасли његовом крлежијанском знању и полемичком нерву, али са Љубишем Јеремићем, његовим колегом са Светске књижевности, такође одличним студентом као и он, било је мало теже. Тим пре што је Јеремић био врстан зналац и српске литературе, која је углавном студентима светске остајала по страни. (Киш ми је рекао да он не би писао *Час анатомије* да је знао за Костићеву *Књигу о Змају*, коју сам ја објавио у „Просвети“ 1982, неколико година после полемике око плагијатства *Гробнице за Бориса Давидовича*.) Из тих разлога Киш, иако љут на Јеремића што му је дао споредно место у антологији *Нова српска приповетка* (а не треба заборавити да је тада Киш аутор само једне збирке прича, *Раних јада*), и нарочито због једног разговора-трибине о црној прози у часопису *Дело*, 1970, у којем је Јеремић

доминирао, ретко је поименице нападао „главног портпарола црне прозе“.

Оно што није урадио Киш, учиниће млађи критичари почетком 80-их година, углавном у милости тадашње власти. Јеремић неће имати ни воље ни снаге да им одговори, а нико од млађих колега, оних који су директно изашли из његовог шињела (нећемо их помињати, данас су угледни професори и академици), није стао у одбрану свог учитеља.

Нисмо ни Драгослав Михаиловић, Видосав Стевановић, Јосић Вишњић и ја. Зашто – то је већ друга прича. Није да ме не гризе осећај кривице. Могли смо сва четворица много више да урадимо за најбољег и најзначајнијег критичара наше, црне прозе, који је своју храброст и самосвојност дебело платио.

Стизала је нова етапа у развоју српске прозе, што је и природно, јер историја књижевности није ништа друго него смена поступака, стилова, праваца. Или смена генерација. Уместо „црне“ дошла је „професорска“, књижевност знања, она која се храни сама собом. Јесте Киш сахранио црну прозу, али је сам, попут „црноталасаша“ доживео политичке нападе због својих последњих књига. Не због борхесовског поступка него због шкакљиве теме, којој Киш, велики заговорник форме, у нападима на црну прозу није придавао битан значај. Тако је испало да сам у *Књижевној речи*, као главни уредник, бранио и Киша од политичких напада, с истим жаром као што сам бранио и црну прозу.

Сахрана црне прозе избацила је једног новог писца, Милорада Павића, којим аутор *Баште, пепела* није био нарочито одушевљен, о чему сам писао у *Римском дневнику*. Кишова канонизација уследиће тек после његове преране смрти.

После изласка књиге „Проза новог стила“, Јеремић је престао да се интезивно бави њиховом критиком. Посветио се проучавању руских и наших прозних класика. „Црна проза“ завршила је у запећку, у ћумезу, на маргини, тамо одакле је и почела. Неправедно, свакако. Јер проза која жели да нешто значи (Јеремићев израз), која има смелости и дрскости да се ухвати у коштац са капиталним темама овог времена (као што је претварање власти у чудовиште које прождире појединца и његову индивидуалност, сводећи га на модерног роба), која рачуна на побуну (и друштвену и уметничку) мора да баштини искуство црноталасаша. Па и поетичке поуке и смелост Љубише Јеремића.

Ове 2025, навршава се педесет три године од првог и јединог издања *Нове српске приповетке* Љубише Јеремића. Импресум је врло штур. У њему стоји да је издавач Књижевна омладина Србије, са

адресом Булевар Лењина бр 6 (адреса је, за неупућене, седиште тадашње владајуће, комунистичке партије). Књигу је штампала Војна штампарија. Нема имена уредника и рецензената, лектора и коректора. Само је наведен дизајнер Ненад Чонкић. Опрема и штампа је, за то време, модерна и луксузна. Доста необично за садржај набијен динамитом. Јер у антологији се налазе махом приповедачи у немилости тадашње власти.

У уводном тексту Јеремић каже да је уобичајено мишљење у нашој средини да је предговор најважнији и најзанимљивији део сваке антологије: он спашава или упропашћује ствар. Али никаква критичка објашњења, додаје, неће моћи да надокнаде „промашаје уколико правци конструисања и извођења нису довољно видљиви и убедљиви“. Овај антологичарски проблем, приметили бисмо, нарочито је присутан кад је у питању савремена продукција. Из простог разлога што већина антологичара не може да се одупре такозваним спољним, ванкњижевним притисцима.

Критичарима је простор слободе суженији него писцима. Сужавају га медији за које пише, институције од којих зависи његова егзистенција и професионална каријера. Писац може да пише за фиоку, надајући се неки бољим временима за појаву свог рукописа, критика не постоји у мраку, она се пише из дана у дан, као на покретној траци.

Јеремић није подлегао ванкњижевним притисцима. И не само то: тадашњем књижевном естаблишменту директно је гурнуо прст у око.

У антологији су као доминантне уврштене приповетке објављене очи и после студентских демонстрација 1968, „без лирских и метафоричних конструкција, огољене и често готово припросте нарације – приповедање патетично привржено свакодневном говору, именима, лицима и призорима савременог живота са овог тла.“ Другим речима, приповетке које причају нашу причу. У то време доминира наративна стратегија да се простор и време обезобличе, зарад постизања универзалних значења. Јеремић овај приповедачки талас назива „новом прозом“. Тај израз неће заживети; замениће га „стварносна“ и „црна проза“, прва са пежоративним а друга са политичким конотацијама.

Кључна књига за развој нове прозе јесте *Ђаволи долазе* Миодрага Булатовића. Не Лалићева *Свадба*, Давичова *Песма* и Ћосићево *Далеко је сунце*. Булатовићево скретање пажње на оне видове „живота („подземље“, „периферија“) који нису никако могли бити савладани важећим идеолошким обрасцима, упутили су за дуже време нашу уметничку прозу у одређеном правцу, а данас је већ прилично јасно види да се управо тај правац показао најплодоноснији“. Була-

товићевим приповеткама антологија се отвара. Друго место, равно Булатовићу, припада Антонију Исаковићу, који је успео да „идеолошке и етичке проблеме преобрази у поетску визију начина постојања одређене трагичке свести“, каже Јеремић.

Јеремић се слаже да нова проза доноси радикална померања на тематском плану, пре свега у отварању шкакљивих, спорних прича критички циљаних према партијској, ружичастој стварности, али али исто тако и на формалном плану, „у обликовању целовитих приповедачких визија“, што подразумева сумњу у неутралност било којег приповедачког метода којом би се могла пренети „објективна слика света“. Формалне, а пре свега језичке иновације нове прозе, по Јеремићу, значајније су од њене тематско-садржајне усмерености.

Бранећи присуство фактографије у прози новог стила, Јеремић се позива и на Андрића: код нашег нобеловца претерано се наглашава „метафизичка димензија, а занемаривана је историјско хроничарска“. И даље, „у Андрићевом делу тражена је формула за својеврстан књижевни конформизам“.

Тврдећи да је „нова проза“ незаобилазна чињеница, Јеремић у фусноти наводи двадесетак критичара који су мање-више писали похвално, неки чак егзалтирано, о приповедачима из његове антологије. Такође, Јеремић примећује да је „нова проза“ утицала и на неке писце старије генерације, поименице на Мирка Ковача, Момчила Миланкова, Бранимира Шћепановића, Антонија Исаковића. Могло би се рећи, понајвише на Ковача, чијој је књизи „Ране Луке Мештровића“ одузета новоустановљена награда Милован Глишић „због искривљеног и злонамерног“ представљања наше стварности, да употребимо политичку флоскулу која се редовно користила у политичким нападама и судским забранама уметничких остварења црног таласа.

У другом делу антологије Јеремић је уврстио писце који су се претежно афирмисали у роману (Киш, Б. Ћосић, Угринов), затим писце фантастично-лирске оријентације и на крају приповедаче најмлађе генерације, уз посебно издвојене експерименталне прилоге Томислава Готовца и Вујице Решина Туцића.

Најжешћи напади на нову или црну прозу почели су управо те године кад је изашла „Нова српска приповетка“. То је година чувеног партијског Писма, које је резултирало репресијама у култури: хапшењем писаца и филозофа, забранама књига, филмова и изложби. У нападима на црну прозу подједнако су наступали и писци и партијски идеолози. Међу писцима су нека имена данас канонизирана, али више је било неталентованих, острашћених партијских улизица. То што су се неки писци супротстављали поетици и пракси црне

прозе није спорно, спорно је што су се и они користили политичким аргументима. У једном писму Кишу, објављеном много касније од дана настанка, Драгослав Михаиловић је написао да се не може ставити знак једнакости између социјалистичког реализма и нове прозе из простог разлога што су представници првог правца уживали све државне привилегије, а представници другог били изложени репресијама.

Јеремића је од директних напада штитило огромно познавање светске и наше литературе и књижевне теорије, за разлику од писца нове прозе који су у већини били оскудног образовања. Али последице тих напада и портпарол новог прозног правца – како су неки Јеремића иронично ословљавали – осетиће посредно на сопственој кожи.

Негде почетком 80-их година на страницама *Књижевних новина* у анкети о савременој прози млади постмодернистички лавови оспорили су и критички рад Љубише Јеремића. На његов умерен одговор уследили су нови, увредљиви напади. Јеремића нико није бранио: ни критичари чији је допринос у препознавању надолазећег таласа нове прозе поменуо у предговору антологије, ни његови бивши студенти, тада већ запажени књижевни прегаоци. Нисмо га бранили – већ сам поменуо – ни ми, писци, чијој је афирмацији и те како допринео. Додуше, ништа ново у нашем књижевном животу: нико од критичара који су, рецимо, проглашвали Шћепановића и Павића за водеће писце није устао у њихову одбрану кад је почела њихова детронизација.

Време – како тренутно стоје ствари – није дало за право Јеремићевим њижевним идејама. Главни писци његове антологије маргинализовани су, а неки и избрисани, на мапи савремене српске књижевности. То се донекле односи на Миодрага Булатовића, а много више на Антонија Исаковића и Бранимира Шћепановића. Ништа није боља ситуација ни са писцима моје и нешто млађе генерације. Једино се из Јеремићевог избора држе Драгослав Михаиловић (коме се академска критика поштено одужила тек пред смрт, заобилазећи га готово педест година) и донекле Мирко Ковач. У центру књижевне мапе нашао се Данило Киш, иначе писац из другог дела антологије, а пристojно се котира и Филип Давид.

Поставља се питање: да ли је Јеремић омашио у свом схватању савремене литературе? Или је он само жртва у новој агресији неуништивног – да употребимо његов израз – књижевног конформизма?

Остаје чињеница да је давне 1972. појава књиге *Нова српска приповетка* попут динамитне експлозије усковитлала тадашњи устајали ваздух наше прозе. Додуше, на кратко, али силовито.

Последњи пут сам се видео с Јеремићем пре десетак година у башти хотела „Москва“. Разговарали смо о идеји да се поново штампана антологија *Нова српска приповетка*. У начелу је пристао, али је напоменуо да би, с обзиром на све оно што се у области приповетке догодило после изласка књиге, морао да нешто дода, а можда и измени. На том разговору смо остали. Две оронуте, поражене шездесетосмашке сенке у прохладном јесењем дану, са понеким сувим листом који би долепршао до стола.

Да, онај невидљиви, непотписан уредник антологије био је – ја!

IV

СЕЋАЊА

КЊИЖЕВНИ ВРТ ЉУБИШЕ ЈЕРЕМИЋА

О Љубиши Јеремићу (1938-2018) се може говорити на више начина. Један од њих би био усмерен на сагледавање и вредновање његовог критичарско-есејистичког рада и доприноса; други би садржао сведочење о професионалном и предавачком ангажману на београдском Филолошком факултету. Трећи би подразумевао поновно, позно ишчитавање књижице Љубишиних проза (*Јутро мудрије, Видици*, Београд 1965), потом приповедака објављених у периодици, и трагао за одгонетком шта је условило његово (привидно?) одустајање од властитог прозног исказа.

Наравно да би бављење Јеремићевом *Прозом новог стила* (1978), *Трагичним виђењем у српском роману од Јакова Игњатовића до Боре Станковића* (1987), *Гласом из времена* (1993) и другим књигама, ваљало да обухвати и оне студије и есеје који су остали изван објављених књига. Било да је реч о прозним или есејистичким Љубишиним текстовима – сведочим по сећању – излиставање старих годишта часописа *Дело* и *Савременик* практично је незаобилазно.

Поставља се, наравно, и питање заоставштине. Љубиша Јеремић се, држим, доста рано повукао из тзв. јавног и културног живота. По свој прилици у породичну осаму и, рекао бих, господствено ћутање. Нахрупило је једно ново време, нови људи, односи... уз маргинализацију, прећуткивање, нехај и заборав свега онога што је у дојакошњој култури било битно. Дуго смо држали да пре свега ваља радити, обделавати свој одабрани „врт“, а онда је посвемашњи расап културних стандарда и вредности учинио да многа рука, заморена и обесциљена, застане у ваздуху, да многи прегалац буде опхрван умором, меланхолијом и резигнацијом. Не тврдим да се тако шта десило и с Љубишом Јеремићем. Виђали смо се годинама све ређе и ређе, па уистину могу само да нагађам, никако и да сведочим, како се у „новом контексту“ он осећао, како је доживљавао новонастали свет.

Био је човек једног културног контекста – и концепта – сходно којем је настојао да утемељи властите вредносне судове, засноване на анализи, на аргументацији, а не на лобистичким доскочицама. Храбро је подржао „прозу новог стила“ (његова формулација) бавећи се у оно доба још подоста прокаженим Драгославом Михаиловићем, потом Видосавом Стевановићем, Јосићем Вишњићем, Милисавом Савићем... Сачинио је у знатној мери превратну антологију *Нова српска приповетка* (1972), која се у томе часу једино могла и појавити код малог и младог издавача каква је била „Књижевна омладина Србије“.

О истој тој прози којом се бавио Љубиша Јеремић писали су и други, именући је као „стварносну“ или „критички реализам“. Љубиша је, што му чини част, био с ону страну оваквих покушаја функционализације. Задовољио се непретенциозном одредницом „нови стил“, описном, у неку руку, не одвише одређеном, али у бити тачном. Јер оно за шта су се залагали, и чему су тежили поменути аутори и јесте био одређени *новум*, али не и каква конзистентна „формација“. Стваралачки развој сваког од њих понаособ – наравно у знаку нагласене индивидуације – потврдиће Јеремићеву рану, наоко паушалну процену. Али да је у новој прози, осим новине, Јеремић видео и извесну обнову неких од темељних вредности српског наративног наслеђа, мислим да нема сумње. Уз укрштај, наравно, с вреднотама/техникама, мотивским и језичким засадима дотеклим нам из вртова бираних мајстора светске прозе.

Желим посебно да скренем пажњу на један Јеремићев поступак – могло би се рећи и својеврсно антологичарско „лукавство“ – које је применио у обликовању *Нове српске приповетке*. При самом крају те антологије нашли су се тада мало познати а обликовно и језички жестоки наратор Миодраг Вуковић али и превасходно песник Вујица Решин Туцић. Потоњи, Туцић, ту је представљен експериментом: колажно сачињеном композицијом – нарацијом од „миксованих“ и налепљених у низ новинских исечака. Било је прилика да о томе с Љубишом поразговарам: сусретали смо се ту и тамо, бивали у неким жиријима, али сада, накнадно, дозвољавам себи следећу претпоставку. Биће да је Љубиша одабрао и Туцићев експериментални колажни текст да би начинио изванредан одклон од могућих примедба како одвише заступа прозаисте *ослоњене* на класични, ма колико условни реалистички подтекст.

Јер његов критички и аналитички избор у тим приликама је могао бити тумачен тако да се Јеремић, као тумач и антологичар, изјашњава у прилог прозе другачијег устројства но што су налагала доскорашња правила „социјалистичког естетизма“, потом префорсираног упражњавања технике „тока свести“, наративног апсурдизма и

поставки надахнутих француским „новим романом“... Другим речима, као извесна „ретроградна“ критичарско-антологичарска интенција.

Све ово се одиграло у времену у којем је књижевност имала – у односу на данашње прилике – неупоредиву моћ, па и не само културну, већ и друштвену тежину. А шта је уследило?

Варничења, полемике, оспоравања... Наоко само књижевне распре, да би се потом, у догледно време, испоставило како су политика и нација биле подлога многих таквих спорења умножених као севање муња пред истинску буру. Припремало се свакојако прекомпоновање и прекрајање земље и система. Шта је све дотакло, окрзнуло, или и дубље погодило Љубишу Јеремића – најпре у споменутим књижевним споровима и оспоравањима, а потом и у свему осталом што је следило – могу само да нагађам.

Да додам нешто сасвим лично: Љубиши је била својствена једна врста *промишљености* као изразита лична особина, можда и зрно наслеђа пореклом Источносрбијанца, мог Књажевчанина. Био је против оне прекости – наглости што покадшто и у понечему зна да мотивише наше људе. Сведочим ово сећајући се неколиких његових књижевних процена и савета. Колико је тада био, или није био у праву, тешко је данас рећи. Али су сви ти савети без сумње били добронамерни.

Најзад, надам се да ће се Љубишине колеге с факултета темељније позабавити његовим радом и књижевно-критичким доприносом – укључујући и допринос вишем нивоу књижевног знања – но што сам ја био у прилици да то учиним. У сваком случају, држим да је и Љубиша Јеремић, баш као касније Новица Петковић, веома допринео озбиљењу наше књижевне науке, односно подизању њеног нивоа, што није био ни мали, ни лак потхват већ читав један процес.

КАКО ЈЕ ЉУБИША ЈЕРЕМИЋ ПРАВИО ЧОВЕКА

Као један од студената који је похађао предавања Љубише Јеремића имао сам среће да се нађем у групи малобројних који су на трећој и четвртој години после часова одлазили са њим у „Гружанку“ и тамо настављали студије. Тада је још био асистент, а „Гружанка“ је била бифе на углу Таковске и Улице 27. марта, недалеко од Катедре за општу књижевност која се у то време налазила у Ђушиној.

Био је озбиљан, уздржан и потпуно официјелан на факултету, али сасвим опуштен, присан, духовит и непосредан ван њега. Сматрао је да треба да остане неутралан, непристрасан и објективан на предавањима, не уносећи у оцене писаца, њихових дела или књижевних праваца ништа лично, али је зато у дружењу изван катедре био оном Љубиши-професору сушта супротност: износио је своје сопствене судове о познатим писцима, савременицима и појавама духовито, луцидно, понекад чак цинично. Између осталог, држао је курсеве поетика европске књижевности 19. и 20. века и припадао новој генерацији изузетних, модерних, свестрано образованих наставника на Катедри за општу књижевност Филолошког факултета у Београду, поред Владете Јанковића, Владиславе Рибникар и Александра Илића, а уз то је био врстан и поштован књижевни критичар чије су оцене нових појава у савременој српској књижевности биле релевантне и непогрешиве.

Један је од најзаслужнијих критичара који су промовисали нову генерацију српских писаца „црног таласа“ (Драгослав Михаиловић, Видосав Стевановић, Милисав Савић, Мирко Ковач, Мирослав Јосић Вишњић) при чему је теоријски утемељено оспорио тада увржен термин „стварносна проза“, и за њихова дела, која су представљала радикалан раскид са соцреалистичким и псеудоавангардним тенденцијама код претходне генерације српских писаца, предлагао назив „проза новог стила“, како је и насловио једну значајну збирку својих књижевнотеоријских студија о њиховом стваралаштву. Са

жаром и зналачки пратио је и оцењивао савремену српску и светску књижевност подједнако, па је као књижевни критичар, историчар и теоретичар књижевности добио угледне награде и признања.

Али колико је до формалног значаја тих признања држао, тачније, колико је свој допринос као доиста достојан тих награда узимао озбиљно и уздизао, најбоље илуструје епизода са наградом „Милан Богдановић“ 1979. године. Новчани део награде, наиме, сутрадан пошто му је новац легао на рачун, претворио је у повратне авионске карте до Дубровника за себе и неколико студената, па је са њима одлетео на пиће у Градску кавану на Страдуну, да би се исте вечери вратили у Београд, у Клуб књижевника.

Боемски део своје необично господске и јединствене личности (на пример никада га нисам чуо да је опсовао и никада се није напио, иако је умео да попије) испољио је и када је одар са Титовим телом 5. маја 1980. био изложен у Скупштини у престоници. Позвао је студенте да после предавања пођу на „мимоход“, па их је скренуо у „Гружанку“ да тамо где треба проспемо коју кап из чокања покојнику за душу. Мимоход је трајао неколико дана, одвијао се и ноћу, а ми смо свој обол мимоходу, после фајронта у „Гружанки“, одужили и у „Последњој шанси“.

Много је било таквих незаборавних епизода у београдским кафанама којих више нема: „Под липом“, у „Брионима“, „Боки“, „Морави“, „Јабланици“, „Видинцу“, када нам је пружао подршку, ненаметљиво давао савете, упознавао нас са прозаистима и песницима, уводећи нас тако у свет књижевности и изван зидова факултета. Али још једна епизода заслужује да овде буде забележена.

Једном приликом, у легендарној „Гружанки“, затекао сам га са неколико колега са године и са једном лутком склепаном од старих новина, папирних фишека и шареник крпица, коју је посадио на столицу крај себе. Лутка је била сва изронђана, исполивана пићем, али је имала и неки шал, шеширић, запаљену цигарету заденуту у устима и фломастером нацртан осмех. „Направили смо Човека“, рекао је Љубиша и тако га представљао свима који би наишли: „ово је Човек, упознај Човека...“ Човека смо отад данима почасно примали у друштво и чашћавали, обраћајући му се као себи равном, са пуно поштовања.

Иако је тај епатаж, у оно време, садржавао и другу симболику, много година касније закључио сам како је тада, из недеље у недељу, из године у годину, свако од нас студената полако постајао Љубишин Човек.

НА КАФИ СА ЉУБИШОМ

Било је то давне 1975. године. Биљана¹ и ја смо тек стигли у Дубровник почетком јула и изнајмили собу на мансарди, поред саме пијаце на Гундулићевом тргу који се увече претвара у отворени простор са кафанским столовима дуж кућа које га уоквирују. Било је топло и кишовито, једва смо се пар пута окупали, највећи део времена смо проводили у шетњи или читању. Није прошло ни два дана кад смо набасали на Љубишу Јеремића. Ја га нисам до тада знао, али јесте Биљана, која је доста добро познавала књижевно-боемски свет у Београду. Носио је широке светле панталоне, кожа му је била препланула, светла коса још више посветлела, а ситне пегнице се назирале испод плавих очију. Младолик, одевен у неку белу кошуљу која је лежерно падала, озарено нам је пришао и одмах нас позвао да седнемо у прву кафаницу. Наручили смо лозу и кафу и затим су почели бесконачни разговори о књижевности, политици, Дубровнику и ко зна о чему све не.

Биљана је имала двадесет две, ја годину дана више, а Љубиша, петнаестак година старији, односио се према нама као потпуно равноправним саговорницима. Крајње искрен и отворен, умео је да нас пажљиво слуша, слутећи можда у нама нешто што ћемо тек постати. Из разговора сам схватио да имам пред собом не само веома образованог човека, него и великог заљубљеника у живу изговорену реч, у људе и живот. Засмејавао нас је разним духовитостима, Биљана и он су препричавали догађаје и трачеве из књижевног живота Београда, анализирали утиске о прочитаним књигама, дискутовали о политици.

Са Љубишом смо наставили да се виђамо скоро сваки дан. Поред велике љубазности носио је у себи неку дечију знатичељу и отворено срце за људе. Никада није показивао ни најмању ароганцију,

---

¹ Биљана Јовановић, књижевница

што се готово увек лепи за учене људе, а поготово универзитетску елиту. Био је крајње стрпљив слушалац док је пратио моја казивања са разних путовања, чак ме је подстицао да наставим тамо где сам претходног пута стао: тако сам, управо захваљујући њему, своје прве путописе са Оријента проширивао и надограђивао из дана у дан у усменом облику. У то време сам знао само за филозофију, а посвећено место књижевних дискусија сам оставио њему и Биљани.

Љубиша је већ тада у Биљани видео уметника бујног, несвакидашњег талента. Он је просто имао њух за све ново и оригинално у литераним круговима Београда. Што би рекао Кандински, да би се схватило неко уметничко дело, неопходно је и сам поседовати чуло уметничког мириса. А Љубиша га је поседовао: он је на неки начин јасно видео у Биљани оно што ће она тек бити. За коју годину ће се то потврдити када је предложио да се објави њена књига *Пада Авала*, која ће доживети неколико издања.

Сећам се добро неких његових опаски, које ће ми после много времена постати водич у властитом писању. Рекао је да књиге, мислећи пре свега на литературу, треба да пишу они који имају шта ново да кажу. Зар се језгровитије могла изразити поента стваралаштва: све што смо већ чули, што је постало временом отрцано, заправо је бљутаво и неинтересантно. Само оно што је свеже, тек изникло из нечије свести и преживљеног искуства, може да заплени наш ум и срце. Те речи су ми остале као знак упозорења, пре него што кренем у било какву литерарну или филозофску авантуру.

Такође се сећам коментара да се књижевном критиком и професуром баве углавном неуспешни писци. У том смислу он је био ироничан и према себи самом, не потцењујући ни најмање властиту професију којој је био страствено посвећен. Јер, на крају крајева, управо то што поседују литерарну жицу, омогућује онима који су се и сами опробали у писању да схвате и да на прикладан начин тумаче прозу и поезију. Уосталом, и он сам се у младости огледао у литератури, пре него што је нашао властиту вокацију.

***

И све би се то претворило у делиће успомена скупљених попут зрнаца песка на морском жалу, која нам остају у сандалама када се вратимо кући, да се није догодио господин Случај, како би рекао Црњански. Наиме, те исте године, дубоко у јесен, Биљана и ја смо се преселили на Нови Београд, у зграду у улици Париске комуне, а у том рогобатном гломазном здању готово истоветних станова и станара, испоставило се да два улаза од нас живи – наш дубровачки сапутник Љубиша Јеремиф. Тако смо могли да наставимо разговоре које смо прекинули напуштањем Дубровника.

Сада је завијала снежна кошава, кроз прозоре се видео мрак, а ми смо полако заборављали трептаву медитеранску светлост која је лебдела још само у успоменама, у вери да ће се и следећег лета поновити. А наши разговори су текли, само што су сада пред нашим очима искрсавале друге сцене и ликови, још имагинарнији од оних претходних, јер су долазили из света књижевности. Са Љубишом, руку под руку, једанпут би улазио Гогољ, други пут Достојевски, трећи пут Дикенс, Балзак или Џојс. И тако редом. Никада нисте знали кога ће са собом повести у госте, који ће се писац уселити у наш дом бар за ту ноћ. Разумљиво, поред Љубише, долазио је и други свет, причљив и често бучан. Али нико није уносио ту посебну атмосферу, тај особен штимунг и ноту као он; зрачио је једном дозом озарености коју никада није изгубио. Као да је само делом припадао овом свакидашњем свету, док је други део живео за литературу, за оно магично у њој.

Касније ћу схватити да је Љубиша артикулисао поетику једне младе генерације писаца која је тек стасавала. Он их је на неки начин открио, о њима писао, на књижевнотеоријској равни дао им место у нашој савременој књижевности. И не само то; него се са њима и дружио, упознао им унутрашњи сензибилитет, и тако их увео, једног по једног, међу признате писце. Препознао је најчешће оно што други нису, њихов дух, сав саткан од увида тананих попут паучине, ништа не пропуштајући од оног ваљаног и новог што би на нашој робусној и грубој чаршили изникло. На крају, он је био тај који је том раштрканом поколењу литерата, пониклом из провинцијских дворишта, дао књижевни педигре, сврставајући га у одређени књижевни правац који је он својом имагинацијом заправо створио.

Последњи пут сам се видео са Љубишом пре доста година. Повод је била моја прва књига литерарне провенијенције *Градови и друге приче*. Нашли смо се у *Коста кафе-у* у улици Гоце Делчева, на пола пута између наша два стана. Он као да није био ни најмање изненађен што сам почео да се бавим писањем: сећао се мојих прича из Дубровника, и рекао ми да је било крајње време да нешто од тога ставим на папир. У противном, све те речи, све те ликове, описе и заплете однеће ветар у неповрат. Само белег на камену, како би рекао Андрић, остаје као знамен да смо постојали.

И овај белег о Љубиши има ту исту намену.

ЉУБИША

Љубишу Јеремића упознао сам давно, око 1970, у време када сам улазио у тзв. књижевни живот. Тада су се млади људи који су писали, или се врзали око књижевности, али и они који су се бавили другим уметностима, ваздан дружили и окупљали око заједничких подухвата или кафана, много више, чини ми се, него што то чине данас. Тако и Љубиша и ја, мада нисмо били иста генерација, нити смо се на исти начин бавили књижевношћу. Касније, једно време, неколико година, и радили смо заједно, у истом предузећу. „Леп, плав и словенски несрећан“ – тако га је Рајко Ного описао, у време наше младости [...]

Љубишин однос према животу означава реч – пасивност. Због тога ми је био и драг и нервирао ме: препознавао сам себе у њему. Људи који не гризу, не наваљују у живот. Препусте му се. И имају неку врсту страха од живота. То, отприлике, изгледа овако: уживаш у животу, како наиђе, а срећом наилазе углавном такозване мале ствари, које и јесу за уживање, али се мучиш и патиш кад наиђу незгодне, велике, не умеш да их савладаш, промениш ситуацију, јер твоје покушаје чини неспретним и неделотворним твоја пасивна животна супстанца. Исте те ситуације, они активни, поред тебе, превазиђу лако, и трче даље, а ти чамиш док не прођу саме од себе, док их време не истопа у забраву.

Љубиша је постао асистент на факултету зато, претпостављам, што је био талентован и вредан тумач књижевности (стручњаци кажу да је био и талентован прозаиста, али је стао одмах после књиге прича *Јутро мудрије* – ко добро загази у тумачење књижевности, сам себе блокира као ствараоца). Амбициозан и активан човек, на његовом месту, одмах би кренуо у прављење академске каријере, најбрже што се може прескочио би све њене степенике и постао, или покушао да постане академик. А Љубиша је за докторат изабрао тако широку тему да би читав институт био неопходан за њену обраду у разумном року.

Становао је у станчићу-кутијици на Новом Београду. Не знам како је и када добио ту гарсоњеру. Када се венчао са Вуком и добио ћерку и сина, постало је претесно (био сам ту и чудео се њиховој довитљивости: све оно што у стану нормално иде у ширину и дужину, они су преусмеравали у висину, и тако правили додатни простор). До пензије, и до краја живота, универзитетски професор и, кажу, најбољи тумач новије српске прозе остао је у тој кутијици, док су (млађе) колеге лако добијале и више пута мењале станове. Случајно сам сазнао да је покушавао да се искобеља одатле, наивно и безуспешно, наравно. Догодило се да сам у исто време и ја покушавао да прекинем подстанарска сељакања, са женом и децом, по Београду, па смо се обојица нашли на истом месту – у Скупштини града (Град је, тада, још додељивао станове уметницима). Мене је тамо „гурнуло“ писмо које су саставили моји пријатељи а потписали га, колико се сећам, Десанка, Добрица, Стеван, Луле, Селенић, Цици и још пар писаца са именом које се не може пренебрећи. Звао ме је чак и градоначелник (тада се звао председник Скупштине града) и из његовог кабинета сам изашао такорећи са станом (сметнуо сам с ума да се станови не отварају речима него кључевима). Месец-два будио сам се с надом, а онда ме је шеф кабинета обавестио да комисија није могла, нажалост, ништа да учини за Љубишу Јеремића и мене, јер је морала да додели стан једном нашем колеги коме је требало проширење, а пре тога је учинио важну услугу политици. Не знам како се Љубиша нашао у тој причи (вероватно исто као и ја), али знам да обојица нисмо били за њу. У пажњу политичара можеш ући само ако си „активан“, на овај или онај начин, ако си им користан или забаван, макар и као клоун. Или да имаш „име“ које им импонује, и добро им дође за властиту рекламу.

Ко је – „активни“ или „пасивни“ – више на трагу смисла живота? Не знам. Али сигурно је да „пасивни“ имају честитији однос према другим људима. „Активни“ увек, хтели не хтели, хрлећи ка циљу, успут некога нагазе или згазе. Ево како је то изгледало у још једној заједничкој ситуацији, кад смо радили у редакцији велике издавачке куће, где сам, истина, само ја био пасиван, а Љубиша активан на најбољи начин.

Догодило се, чини ми се, у лето 1989, да ме изаберу, мимо мог знања и воље (био сам на годишњем одмору) на истакнуту „политичку функцију“. Хтео сам, а нисам умео, као и увек, да ту нелагоду од себе отклоним (али било ми је јасно да су пропали и самоуправљање и партија која га је увела – сви беже, не праве се више ту каријере). Тако сам морао, наредне зиме, да неколико недеља преседим на различитим бескрајним састанцима који су одржавани, из дана у дан,

због најновије „радничке побуне“. „Радничка таласања“ била су редовна и увек их је потпаљивао неки (нечији) конкретан интерес. Овог пута је у питању била намера човека са стране – мало пре тога је дошао у предузеће – да заузме место генералног директора. [...]

У том сукобу био сам неутралан, и по осећању и по понашању. Држао сам се правила и процедура. Али изгледа да је баш то сметало ономе што је преузимао власт, требало му је револуционарно прилагођавање а не правила, брзина револуције а не процедуре. И предузео је мере. Једног дана, секретарица ме зове на хитни редакцијски састанак. Закаснио сам петнаестак минута, али улазим безбрижно, знам да и без мене раде. Овог пута, међутим, не раде, седе и ћаскају, чекају мене. Састанак је одмах почео тирадама оштрих замерки мени и мом понашању, као оптужбе на суђењу. Притом, ја никакве везе немам са тим што се прича, али није битно, зна се да сам крив. (Био сам потпуно збуњен, гром из ведрa неба, не сећам се шта сам рекао, али шта год да сам рекао – то није било паметно: у таквим ситуацијама, не умест да мислим. Тек накнадно сам схватио да је овај што је преузимао власт хтео на тај начин да ме неутралише – без потребе, али за сваки случај – брифовао је моје колеге и другове, рекавши им ко зна шта и обећаваши им неки мед и млеко, нека села и градове.) Оптужбе изричу брифовани тужиоци, истовремено и судије, остали – небрифовани – нешто смандрљају, непријатно им, а знају за директиву па морају да учествују.

А онда долази на ред Љубиша. (Овај, сувише дуг опис збивања и атмосфере дао сам да би из њега јаче изронио Љубишин лик) Каже: „Ово што ви радите је чист стаљинизам. Ви сте интелектуалци, како можете тако!“ И затим одржи професорски убитачан говор о карактеристикама стаљинистичког суђења у датој ситуацији.

И тако се „суђење“ заврши, са лебдећим кривцем, али без пресуде. И са Љубишиним ликом изнад слике ситних људских слабости.

Нисмо, нас двојица, никад разговарали о том догађају. Хвала Богу што ме је подсетио да изнесем ово сведочанство о Љубиши Јеремићу кога су, за живота, неки оговарали да се у јавним збивањима не понаша храбро и одлучно.

Ивана Кекић

ПАДА СНЕГ НА МАЉЕНУ

Пада снег на Маљену, на Дивчибарама. Можда веје, можда тихо пада, као у Џојсовој васиони, у последњим завршним пасусима приповетке „Мртви“.

Студентима Опште књижевности и теорије књижевности професор Љубиша Јеремић је држао сјајна предавања о Џојсу, о његовом чудесном *Уликсу*. Ми, некадашњи студенти (нас троје), много година након студија, срели смо професора Јеремића за време летњег одмора на Дивчибарама. Разговарали смо о књигама, о људима, о свему и свачему, у сенци великог бора. Наставили смо тамо где смо стали пре много година.

Љубиша Јеремић нас је током студија увео у свет европског романтизма и реализма, али и модерног романа, откривши нам тумачења прозе деветнаестог и двадесетог века. Предавао је са жаром и посвећеношћу великог познаваоца светске и српске књижевности. Био ми је професор, ментор и пријатељ. Имао је једноставан непосредан однос са студентима и стога сам без двоумљења одлучила да му се обратим за помоћ и савет на постдипломским студијама. Занимале су ме различите теме; стигла сам уз сугестије професора Јеремића до света утопије и антиутопије. И, најзад, до антиутопијских романа Борислава Пекића.

Тако је почела моја истраживачка авантура и дружење са Љубишом Јеремићем на бројним консултацијама. Тада, као и током редовних студија, обраћао ми се као професор, спреман да укаже на праве изборе, ваљана тумачења и странпутице. Али, осим професорских савета, било је и оних топлих људских који се не заборављају. Подсетио ме је на оно што сам тада заборавила, да сем литературе, библиотеке, писања, постоји и време када је потребно да се човек одмори и удахне ваздух пуним плућима. Послушала сам ментора, провела одмор на Дивчибарама, где одлазим одувек, потом завршила писање свог рада, не слутећи да ћемо разговоре о књижевности наставити управо на тој планини.

Неколико година касније, срели смо се на врховима Маљена. Љубиша и његова супруга Вука заволели су овај питом крај. У наше планинске разговоре ушетао је и мој пријатељ, и његов некадашњи студент Крста Поповски са својом породицом. Крста и ја смо тако добили прилику да драгом професору предамо неке нове радове. Овог пута то нису били семинарски радови, већ Крстине романи и моје песме. Сећам се да смо га веома обрадовали. Он нам је пренео своје утиске и запажања, уочивши и оно чега можда нисмо били свесни, све оне детаље које види само прави познавалац литературе, и сам аутор.

Дружење са Љубишом Јеремићем започели смо као студенти, наставили га као одрасли зрели људи. Имамо драгоцене успомене. Мислим овом приликом на своје пријатеље и колеге, јер сам током више година летњих сусрета на Дивчивбарама схватила да Љубиша никога из наше групе није заборавио.

ЉУБИША ЈЕРЕМИЋ, ЧОВЕК ПОУЗДАНЕ ДУХОВНОСТИ

Љубиша Јеремић је био најпоузданији тумач српске прозе половином двадесетог века. Највише је писао о новој прози и био упорни бранилац тог *црног таласа*, како су га иначе окарактерисали идеолошки заштитници система и власти. А са посебним жаром је од правоверног идеолошког мраза заклањао младе прозне писце чија су се „натуралистичка“ остварења бавила ондашњим стварним животом и људским судбинама.

Писао је Јеремић углавном о прози, а волео је да у култној кафани „Коларац“ седи са младим песницима. Дружење са њима му је несумњиво годило, свиђала му се та младалачка опуштеност и свежина њихових књижевних идеја. То је био наш песнички нараштај који се окупљао у „Коларцу“, и нама је пријало његово духовито причање о књижевности којом се свестрано бавио. Његово књижевно искуство нас је подстицало и поуке храбриле да истрајемо на путу којим смо кренули. Таквом неком приликом, у разговору, казао сам одакле сам дотабанао у престони град Београд и упустио се у књижевну авантуру, а преко његовог лица разлио се онај само њему својствен осмех. То ми је упечатљиво остало у сећању.

И доцније смо Љубиша и ја имали *земљачке* разговоре. Он је с носталгијом помињао Књажевац и Тресибабу, како жели да оде тамо и поведе децу, да им покаже предачки крај и лепоту источне Србије. Помињао је то и планирао, али не знам да ли је ту жељу и остварио.

Волео је Љубиша српску установу која се звала кафана, све док је нису заменили бучни западњачки кафићи. И као и ми, још млади и пуни заноса, књижевних идеја и снова, са боемским схватањем живота, и он је волео ту *институцију* која је у ондашњем друштву зрачила слободом. Београд је тих година био отворен европски град са богатим културним и уметничким садржајима. У њему је живело много необичних, паметних, даровитих, уметности наклоњених људи, али је већ почело да се осећа замирање духа и студен неког долазећег времена и трагичних година наше будуће несреће.

Ја сам се после десет година проживљених у Београду вратио на Тресибабу у своје село Бучум да живим (и преживим) на запуштеној сиромашној планинској земљи. Али сам, ипак, из неке чежње, повремено одлазио у тај драги град и остајао у њему по неколико дана. Приликом једног мог таквог боравка ненадано сам срео Љубишу и том приликом подарио му своју тек објављену збирку песама *Мисал и земља*, писаних на дијалекту, односно на тимочко-лужничком говору. Љубиша се захвалио и рекао: „Хајде, кô људи, да седнемо“.

После неколико месеци поново сам се обрео у Београду. Једног раног поподнева ишао сам ка Калемегдану, и кроз жагор пролазника, шетача и туриста зачуо узвик: „Тесан памет – голема невоља!“ Застао сам изненађен. Испред излога књижаре, испред зграде САНУ, стајао је Љубиша. Ово је био поздрав стихом из моје збирке коју сам му ономад поклатио. Онако збуњеном, похвалио ми је ту књижицу.

Био сам изненађен његовим памћењем тог стиха, а нарочито тачним наглашавањем речи, баш онако како се оне изговарају у нашем крају. То значи да је тај говор остао сачуван негде у дубини његовог духовног бића из најранијег детињства, јер је он у Књажевцу боравио само годину дана по рођењу. И касније, кад год бисмо се срели, тај стих из песме „Само земља“ којег је увек тачно изговарао, био је мени најдражи поздрав.

Али, долазило је неко тамно и неспокојно време, неке најаве зла, и ја сам све ређе ишао у Београд, и још ређе сретао Љубишу Јеремића. У међувремену десиле су се многе тешке и трагичне ствари. Нестали су многи важни, драги и племенити људи и некадашњи живот је опустошен. А онда је из Београда стигла још једна вест – напустио нас је Љубиша Јеремић, отишао је још један драгоцен зналац књижевности, искрао се из овог тегобног боравка овде међу нама, данас.

НАШ ЉУБИША

Љубиша је мој брат „по бабине линије“ у правом смислу те речи. Његова баба по оцу Деница (крштено Даница, али код нас ретко шта остане онако како је крштено!) рођена је сестра мога деде Живка, из породице Богдановића у Бучуму. Удала се за Милорада Јеремића, у селу Мучибаби, на јужним обронцима Старе планине. Љубиша се родио у Књажевцу, исте године кад и ја.

У годинама када се Љубишин отац Бошко школовао у Београду, мој деда Живко био је „момак“ у Лекарској комори на Зеленом венцу где је радила Љубишина баба по мајци Ружа (коју су касније сви звали Бабика). Деда Живко је био заслужан што се Бошко оженио Иванком, због чега су га обоје много поштовали, и кад су долазили у завичај редовно су нас посећивали, нарочито о Светом Ранђелу. И Љубиша је неколико пута био гост, увек заједно са својим дедом Милорадом, који је био инвалид из велике војне, и увек је чувао коња. Деда и унук, до мога родног места јахали су наизменично. То су биле једине, ретке прилике када смо се у детињству и младости виђали. Деда га је много волео, али скоро да је био несрећан што се, као и све генерације дотад не презива на дедино име – Милорадовић, него на прадедово и очево – Јеремић. Љубишин отац је прекинуо тај наш стари обичај „прескакања“ презимена.

О једној слави, Љубиши се усладило вино (а био је и гладан), па сам га водио до прилично удаљеног воћњака где смо јели шефтелије. Али, дрво је било високо и чворновато, па сам се баш бојао хоће ли се одржати на грани. Док смо се вратили, вино је испарило. Тога се сећу кад смо причали скоро шездесет година касније (то је био и наш последњи сусрет, кад ми је поклатио своју књигу *О српским писцима*).

Поклањао ми је он и раније књиге, нарочито кад сам због очеве погибије на радном месту, остао у селу и прекинуо школовање, а нека сила ме терала да почнем да пишем песме. Дао ми је антологију новије, модерније српске поезије, па се побојао да ли ћу све то разу-

мети и дао ми неке савете, чак написмено, од којих највише памтим: ако не разумеш одмах, читај поново!

Један сусрет са Љубишином породицом био је пресудан за моје даље школовање. Љубишина мајка, ретко племенита тетка Иванка, на моје објашњење да сам прекинуо школовање јер ми је отац настрадао, рекла је: „Ако поштујеш оца, уради оно што је он хтео“. А ја знам да је он баш зато ишао у печалбу да би ме школовао. Све је после било како је она рекла.

Дуго смо се читали, мада смо припадали различитим областима – он књижевности, ја народним говорима. Волео бих да је моје писање могао боље пратити, јер је увек имао да ме чему посаветује. Можда бих тако избегао неке своје заблуде. Свиђале су му се моје *Бучумике* (књига о завичајним речима), које је – ко зна зашто, нешто умилније изговарао – Бучумилке, сугеришући ми да се не трудим да их превише објашњавам, да што више и што дуже „остану чињенице литературе“. Није видео припрему новог издања. Ја њега нисам ни покушавао да упутим селу, обичајима и усменом стваралаштву. Он је остао градско лице. У једно доба ране младости много је свирао шлагере, мада је увек било неке љубави за људе из завичаја његових предака.

Случај је хтео да истог дана будемо промовисани у докторе наука, о чему је остала и једна службена фотографија. Иза тог чина, у стану његових родитеља (ул. Мајке Јевросиме) „приступили“ смо малој прослави уз добру ракију. Ухватило ме је. Тако је он отплатио оне шефтелије из детињства.

После нас је живот одводио, куда – не знамо, докле – не знамо, где ће нас најзад довести – знамо. Сада он више него ја.

Тако то бива, међу својима.

V

РАЗГОВОРИ СА ЛЈУБИШОМ ЈЕРЕМИЋЕМ

УЗЕТИ ДАХ ПРЕД ИСТОРИЈОМ

Интервју Марине Вулићевић са Љубишом Јеремићем вођен у јануару 2008.
поводом његове књиге *О српским писцима (Коло СКЗ, 2007)*

По којем кључу сте изабрали писце чија сте дела разматрали у овој књизи?

Својевремено сам заступао концепт „прозе новог стила“ у српској књижевности. Сада сам хтео да покажем уочене континуитете друге врсте, који се протежу кроз српску прозу од 19. века до наших дана и писаца какви су на пример, Борислав Пекић, Слободан Селенић, Мирослав Јосић Вишњић, Јован Радуловић. Ти континуитети су специфични за српску књижевност и, углавном, могу се свести на њен однос према историји, националној или чак политичкој историји. Јер, готово да није било тренутка у којем су српски писци могли „да узму дах“ и стварају независно од притиска историје, а често и од актуелне политичке ситуације. Такав однос према историји и политици тешко да се може наћи у другим, такозваним великим књижевностима, осим у Русији и још неким словенским срединама где се од књижевности очекивало да решава питања која немају везе са њом, и то зато што се нису смела чак ни поставити у одређеном ауторитарном режиму, осим прикривено. Од књижевности се, дакле, очекивало да пружи одговоре на сва питања, а писци су неретко били третирани као они који имају последњу реч. То је словенска специфичност, у енглеској литератури, на пример, тај проблем не постоји. Гагарин је у свемир носио Пушкина, не само зато што је, иначе, волео литературу, већ зато што је Пушкин један од тих заветних, народних песника: као да је очекивао да му Пушкин помогне ако се ракета поквари! Са друге стране, преиспитујући дела мајстора европске гротеске, указало ми се да је у историји европске културе стално присутно потискивање ирационалног у човеку, али да код европских народа увек дође тренутак провале тог ирационалног. Па се ова врста поступка у литератури може сматрати и неком врстом упозорења. И онда, разуме се, на нов начин читате не само Миодрага Булатовића, већ и једног Андрића...

Где се ту налази појам трагичног који је посебно окупирао вашу пажњу?

Милан Кундера, у књизи есеја *Завеса*, пита се да ли је историја трагична и закључује да је трагедија потпуно прогутана прљавштином канала који су прелили и поплавили свет. Али зар није могуће овај изванредно запажен и убедљиво оцртан феномен тумачити и тако да нас он доведе до другог нивоа на коме се може поставити питање о конституисању феномена трагичног у људској историји. Јер, како то да баш човек, са својим неограниченим блиставим могућностима духовног и материјалног усавршавања – изазива, распирује и остварује такву паклену историју? Ту се слуги простор, негде у висинама (или дубинама) антропологије, метафизике, који је обележен трагичким сукобима разнородних вредности, кобно несавладивим противречностима, фаталним погрешкама. Само тај неканонизовани простор историје коју заправо чини безброј појединачних људских судбина, може да буде и простор књижевности. Довољно је сетити се Толстојевог *Рата и мира...* А код нас Иве Андрића, Милоша Црњанског, Борислава Пекића, Драгослава Михајловића, Мирослава Поповића.

Приказали сте континуитет у српској књижевности. Како га, културолошки, језички и стилски можемо видети од Јакова Игњатовића до Мирослава Јосића Вишњића?

Управо се стил Јакова Игњатовића, који је у његово време био највише на удару критике, и за који се говорило да је неуредан и телеграфски, открива потом под пером Црњанског, а онда и код Мирослава Јосића Вишњића, као један моћан поетски орган. Такав језик производи код Црњанског његову специфичну интерпункцију, која даје посебан ритам његовој прози, а код Јосића Вишњића, управо посредовањем Црњанског, један нарочит лирски квалитет. Међутим, када говоримо о континуитету, основни је однос према историји. Јаков Игњатовић давно је рекао за Србе да су народ који стално сања обнову Душановог царства, али да све смрт превари. То ћете наћи и код новијих писаца. Пекић у *Златном руну*, кроз све бескрајно сложене и предивне наративне авантуре које се протежу дужином векова, са враћањем у антику, мит, у епско време, заправо настоји да пронађе одговор на те трагичне изазове.

Део историјског тока свакако је и идеологија...

Питање идеологије у књижевности није кључно али није ни неважно, јер често нека идеологија (комунистичка, националистичка, мондијалистичка) стеже омчу око уметничког дела и настоји да га упрегне за своје циљеве, некада грубо отворено, некада перфидно

прикривено, а величина и самосвојност једног писца могу се, између осталог, мерити и његовом вештином да избегне замке идеологије. Када је, на пример, реч о Добрици Ћосићу, он је настојао да идеолошки дискурс користи као предмет романескне обраде. Некад успешно, често и неуспешно, јер када је искоришћен у књижевности, идеолошки говор је умртвљује. Идеологија је опасна, као нека мрачна сенка која прекрива оно што је аутентично, тако да су на том склском терену добро пролазили писци који су успевали да се изборе са идеолошким дискурсом, да га изнутра разоре литерарним средствима. Бродски је исказао срж проблема односа литературе и идеологије указујући да тема идеолошких сукоба пружа прилику писцу да дође до драматике, али да је књижевност ипак „мајсторија – торба пуна трикова; на писцу је да те трикове смишља, а не да балзаковски тежи да буде секретар друштва.” Балзак то, наравно, никад није био, а проблем је писаца у нашој средини да то и схвате. Јер, на несрећу, и део наших писаца морао је да плати цех тој традицији „месијанства”: ако је хтео да буде водећи, морао је да се бави оним што се од њега очекује, а што му као писцу изворно не припада – да пружа непосредне одговоре на то како се треба политички понашати, како се поставити према некој идеологији. Последицу видимо у томе колико је данас писаца-политичара. Још увек мисле да су позвани да дају последњу реч, да у њима „спава птица слободе”. А то је, по правилу, науштрб литературе.

Како у делу Драгослава Михаиловића, чијим делом сте се подробно бавили, раздвојити оно што је лично проживљено од литерарног и идеолошког?

Три су писца у савременој српској књижевности код којих трагичко виђење не проистиче само из њиховог посматрања живота, већ и из њихове непосредне судбине. То су Драгослав Михаиловић, Мирослав Поповић и Борислав Пекић. Ти су људи, уистину, тешко пострадали од једног суровог режима и његове наказне идеологије. Међутим, на срећу, идеологија се није прелила у њихову литературу, они се са њом не обрачунавају, већ приказују пропаст људских живота кад се покрене њен паклени механизам, а да се при том непосредно не разматра ниједно идеолошко питање. Аутобиографско је више као неко тамно и болно језгро које зрачи из њихове прозе, а не опис грозота које су конкретно доживели. Као ни Драгослав Михаиловић, ни Мирослав Поповић не помиње страшне чињенице из своје биографије – политички прогон и тамновање на Голом отоку које је замрачило цео његов живот и произвело ужасне последице по целу породицу. Трагика људског живота, смисао човекове егзис-

тенције уопште, као и испољавање хуманости у екстремним животним околностима – кључна су питања за ове писце. Одолевање идеолошком дискурсу у темама које су дословно натопљене идеологијом и досезање највиших уметничких домета и универзалних вредности у амбијенту где се књижевност олако срозавала улазећи у загрљај или клинч са политиком и идеологијом – то је можда једна од највећих врлина поменутих писаца.

Колико је улога књижевног критичара да изнова подсећа на писце – класике, или оне који могу бити заборављени?

У нашој средини устаљено је да се писци, како нестану из живота, забораве. Врло често из ванлитерарних, а најчешће из политичких разлога. Па ми смо успели да заборавимо, када је то било потребно, и таквог писца какав је Црњански! И то док је још био жив и писао величанствена дела. Код нас постоје генерације писаца које су доживеле планско затирање у народном памћењу, а затим, обнављање интересовања. А има и оних који трајно потону у заборав. Рецимо, када је реч о Миодрагу Булатовићу, један његов несмотрени политички потез из раних деведесетих вероватно је проузроковао то да га годинама нико ни не помиње. Међутим, све и да имамо једног Гогоља, или Бројгела, не бисмо смели заборавити Миодрага Булатовића. Литерарни колорит и снага политичке гротеске у његовим делима чине част овој књижевности, што се, уосталом, показало и у свету, јер је Булатовић био један од наших најпревођенијих писаца. Има и других сличних примера, а најсуморнији су они где се не може утврдити ама баш ниједан наизглед рационалан разлог зашто су неки аутори препуштени забораву, осим самозадовољног менталитета књижевних посленика заробљених у садашњости. Доиста, у књижевној историји постоје револуционарни процеси чији носиоци, кадкад и манифестно, заговарају оштар прекид са традицијом; међутим, испод таквих процеса увек опстаје онај трајни ток, који је живи извор књижевности. У том смислу уочљиво је да један Толстој уопште није далеко од Џојса, као што се – код нас – Јаков Игњатовић, а онда и Милош Црњански, јасно виде у успостављању континуитета у српској књижевности све до најмлађих аутора.

Данас се сугерише препуштање забораву, па се чак испоставља захтев да се прошлост што пре избрише из свести. Али у прошлости лежи стваралачка снага, а познавање сопствене традиције не значи сентиментално освртање уназад и губљење везе за стварношћу, већ управо снажење креативног потенцијала у свим областима, у уметности нарочито. Треба се сетити Дејана Медаковића који се с разлогом запитао: „У име чега бих се ја одрекао своје традиције

и претворио у убогаљеног путника без пртљага?“ Иван В. Лалић је, дабоме, духовни провинцијализам тумачио у регистру појмова ус-конационалног и локално егзотичног, али је такође јасно нагласио да провинцијализам може да се изражава једнако и кроз својеврсне космополитске аспирације: „провинцијализам је дух који одбија да се сећа, који се одриче својих координата заданих у језику – у традицији, историји, судбини, духовном простору тог језика“.

А када је реч о класицима старије српске књижевности, треба се подсетити да је српска проза кроз дуга раздобља тумачена у знаку великог заостајања за књижевностима срећнијих европских народа континуираних култура, и отуд проистекле обавезе да се почев од деветнаестог века убрзано и нерегуларно надокнади пропуштено и некако постигне недохваћено. У њој су се, у неким примитивним потезима недоучених писаца, опажали тек трагови и сенке проседеа великог реалистичког романа, и морало се говорити о окаснелим епигонским подухватима. Књижевни процеси, међутим, могу се и друкчије посматрати, у њима није све у задатој регуларности смењивања књижевних праваца и школа и променама парадигми. Јакову Игњатовићу, и поред тога што је био далеко од усавршених наративних облика реалистичке и натуралистичке прозе свога доба, полазило је за руком да у неким својим романима оствари сложену и мисаоно дубоку визију људске судбине у одређеним околностима. Исто тако, мада око себе није могао наћи ни трага каквој традицији писања романа, Стерија већ зна основну, и тек у наше доба теоријски верификовану истину о овом жанру. „Роман као Роман јест изјатије“ – пише он – и „никаквом правилу не припадаје“. И касније, у српској књижевности, колико год она могла бити удаљена од високих врхова великих европских књижевности, често се опажала свест о идентичним поетичким проблемима. Требало би, чини ми се, и оне старе, и нове српске књиге читати колико у широком европском контексту, толико и по њиховим аутохтоним правилима, и независно од преовлађујућих уверења књижевне историје.

ПРИЧЕ ПРЕКРИВАЈУ СВЕТ

Одговори на питања Милете А. Ивкова за „Бестселер“ 2008. године

Ви сте, најпретежније, тумач прозе. Чиме је такво аналитичко опредељење мотивисано и усмерено?

За мене се показало пресудно уверење да је проучавање књижевности испразно и мање-више бесмислено уколико не тежи да се успостави као проучавање човека и његове приче у свету. Уметност приповедања заокупљала је толике умове у протеклом веку, а било је за мене веома изазовно и откриће да заправо приче прекривају свет. У било којем, баналном или драматичном тренутку рећи ћемо да јесмо или нисмо „у тој причи“, чак и кад је реч о најболнијим егзистенцијалним стварима (па и политичари све чешће се исказују као „нараторолози“ који нису на задатку нити у неком послу, већ „у причи о томе и томе“!). Мишел Битор је још средином прошлог века установио да је прича феномен који знатно превазилази домен књижевности, као један од битних чинилаца нашег поимања реалности. Од рођења до смрти непрестано смо окружени причама, и дабоме, уз помоћ прича најпоузданије манипулисани. Приче којима сазнајемо реалност начелно су у реалности и проверљиве, док су уметничке приче измишљене и не дају се проверавати у реалности мада остају с њом у некој загонетној вези. Ипак, уметничке приче морају саме у себи да нађу јемство истинитости онога што је исприповедано. Зато су приповетке и романи најидеалније место за изучавање начина на који нам се реалност представља или може да се представи као истинита. Зато су романи и приповетке потенцијалне лабораторије за прављење истиноносних прича, и мене су привлачили таман онолико колико је у њима тај потенцијал био активиран.

Може ли књижевна уметност, имајући на уму вашу ново-објављену књигу *О српским писцима*, да репрезентује или да определи националну судбину у историји. Односно, какав је, по вашем мишљењу, однос књижевности, историје и стварности?

Могу само да се надам да моји радови из поменуте књиге никога неће подстаћи да помишља на то да књижевна уметност може одиста да „репрезентује или да определи националну судбину у исто-

рији“. Можда ја нисам схватио добро ваше речи, али сам подстакнут да кажем како по мом схватању књижевност ни на који начин не може ни да репрезентује ни да опредељује „националну судбину“, и пре би се рекло да је обрнуто – историјска судбина пишчевих сународника и средине у којој је поникао често фатално одређују судбину пишевог уметничког рада. Уосталом, да подсетим, према једном схватању – за мене веома убедљивом – то што подразумевамо под историјом и само је тек прича, историјска прича. Та историјска прича заправо је натопљена идеологијама, свеједно да ли „левим“ или „десним“, „националистичким“ или „глобалистичким“; то је прича коју причају људи који настоје да своју власт и моћ представе као природно или бар логично стање ствари. А идеологија је, за књижевност, мртав и окамењујући говор, писац може једино да покуша изнутра да је разара као мрежу злоћудних стереотипа. И у српској књижевности показало се колико су покушаји рационалне „критике идеологије“ у уметничком делу јалови и пустошни. У том смислу је у праву Бродски кад каже да историја зури у песника као митско чудовиште Горгона – ако је погледа у очи, песник ће се окаменити.

Посебно је питање однос историје и књижевности у културама тзв. малих народа каквим и ми припадамо. Бављење историјом у таквим срединама бива принудно, захваљујући сталној националној угрожености. Драматичне историјске околности могу да принуде писце да у свом раду привремено отклоне у страну свој примарни задатак, писање књижевних уметничких дела, и да се придруже општој насушној потреби одбране голог опстанка. Али тада је основна естетска функција књижевности потиснута, уместо ње у првом плану су прагматичне функције као национална, политичка, и сл. Књижевност тада губи своју специфичну природу и улогу. У српској књижевности заправо највреднија дела су она у којима су њихови творци нашли начина да сачувају своје уметничке приоритете, да не подлегну притисцима историје, него да идеолошку бит историјске приче разоткрију и прокажу уметничким средствима и са превасходно естетским циљем и разлогом. Јаков Игњатовић је тако већ у деветнаестом веку нашао начина да у својим романима на уметнички релевантан начин разоткрије праву природу историјске приче својих сународника у аустријској царевини – они су се клели у Србију, ни сами не примећујући колико су већ подлегли једном туђем, „швапском“ сензибилитету. Наша књижевност је у том смислу могла да пише једну праву историју. То ме је у њој интересовало, и код старијих и код млађих наших прозаиста. У њиховим делима налазио сам открића начина на које се људи могу домоћи оног дубљег, неканонизовног значења историјске приче. То је, такође, значило да сам историју у односу према

књижевности морао видети као „нужно зло“ и као оптерећење које наша књижевност трпи целом дужином свога постојања, и успешна је таман онолико колико јој полази за руком да то зло амортизује.

Како бисте, у односу на вашу књижевно-научну и критичарску делатност, одредили и оквалификовали своје педагошко искуство?

Ако сте мислили на неки значај мог предавачког рада на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на београдском Филолошком факултету, онда могу рећи да сам у том усменом и заправо ефемерном послу нашао најчвршће упориште и суштински смисао (и радост!) бављења књижевношћу, а да нисам уложио грчевит труд у „грађењу академске каријере“, како се то иначе подразумева. Ако је реч о предавачком углу или оријентацији, онда треба имати у виду да у свету књижевности, као што се добро зна, у другој половини двадесетог века апсолутно доминира „демон“ књижевне теорије који изнад свега настоји да се реши појединачног књижевног дела и да обезвреди смисао бављења њиме. Заправо, већ од почетка тог века, од времена руских формалиста и англоамеричких нових критичара, па до „посткласичних наратологија“ с његовог краја, с невероватним убрзањем смењивале су се књижевне теорије и у домену питања о уметничкој прози. Велика брзина смењивања интерпретативних модела није умањивала ригорозност захтева – свака теорија наметала је своје постулате као обавезна и искључива јемства релевантности говора о књижевности, са целим строгим репертоаром лингвистичких и филозофских појмова, и, често, езотеричне стручне терминологије. Велика пометња у књижевној критици и настави о књижевности била је само једна од последица, а заправо, за вратом нам је „дувао“ релативизам, редукционизам, нихилизам. Ово је свакако ваљало држати на уму у академским пословима, и настојати да се код студената, уз сву теоријску и аналитичку апаратуру, уз све небројене чињенице и мноштво расположивих интерпретација, сачува она првобитна страст према читању конкретних дела, која их је довела на студије књижевности, а која остаје услов даљег бављења литературом. Осим тога, за мене је било од великог значаја то да у наставничком бављењу европским реалистичким романом и романом европског модернизма проверим и утврдим да многе од поставки француских структуралиста и наратолога, као и руског теоретичара Михаила Бахтина могу бити веома подстицајне и просветљујуће и у бављењу српском књижевношћу.

Такође, да ли је ваше рано искуство писца фикционалне прозе било подстицајно за касније бављење научним и критичким радом?

Моје искуство писца фикционалне прозе је мало, мада нећу рећи да је и ништавно. Прозу у објављеној књизи *Јутро мудрије*, као и ону за књигу припремљену за штампу, писао сам веома амбициозно и самоуверено, и тако је остало до данас. Хоћу да кажем, знам шта сам радио. Латио сам се писања књижевне критике у дубоком уверењу и наивној озлојеђености – да тадашња критика ништа не разуме у модерној прози (то је било посебно смешно, веровао сам у позвање!). Временом сам одлучио (и до сада остао при томе) да вреди критичаревање пажње само она проза коју он сам не би умео да напише, али је у стању да схвати и ваљано образложи основну замисао и процедуре извођења. Да, у мом послу књижевног критичара много ми је значило првобитно искуство писања прозе.

Доследна усмереност на сасвим конкретан предложак, односно текст, која постојано карактерише ваш аналитички метод, једноставно, намеће питање: да ли је то најпоузданији начин да се допре до књижевног смисла и вредности?

Допустите ми да не говорим о „најпоузданијем начину да се допре до књижевног смисла“, и да на ово питање одговорим сасвим субјективно. Наиме, књиге о којима сам писао (приповетке, романи, уметничка проза у најширем значењу) деловале су на мене силином егзистенцијалног потреса и изазивале су неодложну потребу да на њих реагујем. Могу за прилику рећи тек толико да сам у њима слутио изазов устаљеном начину разумевања живота, света (и историје!), нарочито његових тегобних и узнемирујућих страна. Наравно, такве изазове требало је „пропустити“ кроз мреже књижевно-историјских и поетолошких знања наше епохе. Дакле, дела Јакова Игњатовића, Радоја Домановића, Момчила Настасијевића, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Добрице Ћосића, Оскара Давича, Мирослава Поповића, Драгослава Михаиловића, Данојлића, Медаковића, Пекића, Селенића, Булатовића, Стевановића, Ковача, Савића, Братића, Јосића, Радуловића, нису за мене била просто лектира за опуштање и читалачко уживање, него неотклоњиви изазови мојој способности да схватим сопствено постојање. На такве изазове чини ми се и не може се одговорити друкчије него аналитичким урањањем у појединачно дело у којем и тражимо да видимо шта се заправо десило. А то је задатак сложен и посао мукотрпан, често и дуготрајан. То је такође и процес у којем се мора узимати у обзир друкчија оптика, наиме, оптика друштвене и културне историје, и дабоме историје и теорије књижевности. У најсрећнијим тренуцима такав приступ награђује нас тиме што почиње да нам се чини како смо успели да импрегнирамо извесна значења прочитаног која далеко надмашују наш првобитни субјективни повод.

Стиче се утисак да сте као тумач, у делима домаћих писаца, чешће бивали опредељени да препознајете и издвајате „трагичко искуство“ појединца и заједнице. Код Јакова Игњатовића, и Иве Андрића, на пример. Да ли оно, тако акцентовано, може да се разуме и прихвати као заједнички именитељ националне историје, судбине и књижевности?

Ви овде заправо имате у виду један критички појам (*трагичко виђење*) који сам ја настојао теоријски да образложим у књизи о старијем српском роману. Феномен трагичног јавља се у оним књижевним делима која нужно поседују мисаону дубину и структурну сложеност, а такође је обележен активирањем нерешивог и фаталног сукоба различитих редова вредности (на пример, вредности слободе и вредности правде). Сасвим је друго питање „трагично искуство“ у националној историји, и ту је у домену друкчијих компетенција. Да бисмо остали у домену књижевности морам се сетити неких за мене важних претпоставки. Књижевност, наиме, нити представља нити ре-продукује свет, у најбољем случају она ре-продукује и представља свој језик и у њему убележен начин успостављања односа према свету. Тај однос утолико је мисаоно изазовнији и потреснији уколико је више натопљен опажањем вредности, то јест, судбине вредности у свету. Моје искуство у бављењу књижевношћу подстицало ме је да уочавам како је откриће трагичких конфликта разнородних редова вредности у неком књижевном делу по правилу производило најјачи и најпотреснији утисак. Тако и у српској књижевности, у њеним за мене најлепшим споменицима наративне књижевности, и у приказу појединачних личних судбина и у приказу националне судбине доминира трагичко виђење. Или је барем мене то највише привлачило?

Поред домаћих, вас занимају и писци других књижевности. Тек објављена *Мала књига о Толстоју* о томе речито сведочи. Како бисте, онда, описали место и вредност наше нововремене прозне књижевности у односу на, гетеовски речено, светску књижевност?

Овде су два питања. Прво, опет субјективно, морам рећи да су моји главни подстицаји и пресудна сазнања и долазили из лектире „светске књижевности“ – морао сам прво да упознам и некако савладам ту застрашујућу светлост истински велике литературе. На том путу, у које доба, преда мном су се оцртале две за мене неодољиве величине: роман Лава Толстоја, и роман Џејмса Џојса. И одмах једна права „пубертетска“ дилема: ако је Толстојев роман жанровски узорит и непревазиђен, онда Џојсов *Уликс* то никако не може бити. И обрнуто. Ни једнога се при томе нисам могао одрећи. Знам да су данас овакве дилеме – наивне (мада можда и нису), али мени је треба-

ло много времена да откријем суштинске континуитете у књижевној историји који постоје и у ономе што савременицима може изгледати као најрадикалнији прекид са традицијом и историјом, као што је изгледало у време бујања авангарде у европским књижевностима. Неки од резултата мојих „мука“ са Толстојем и Џојсом забележени су у *Малој књизи о Толстоју*.

Друго, о месту наше нове наративне књижевности у „светској књижевности“. Да се ту не заваравимо: светска књижевност у гетеовском смислу постоји само у памети (и малобројним књигама) најплеменитијих и ретких зналаца, иначе ту је реч о књижевностима тзв. великих, заправо империјалних и економски надмоћних сила из чијих центара струје свакојаки, па и најбољи културни утицаји. Хоћу да кажем, има у српској књижевности прозних дела која нимало не заостају за најбољима у свету, али је тешко замислити Енглеза, Немца, Француза, Руса, обичног читаоца, како учи српски да би читао *Сеобе* у оригиналу, а неће се баш много њих заинтересовати ни за превод. И тешко да ће се у овоме нешто променити. Само, ако је корист од читања лепих књига у богаћењу сопственог сензибилитета, онда смо можда и у некој предности: ми наине можемо упознати и њихове, и наше великане пера, а они не могу! Ко зна за шта је то добро.

Како поимате савремену домаћу књижевну сцену? Шта у њој као битно и вредно препознајете и издвајате?

Нисам кадар да на ово питање компетентно одговорим. „Домаћа књижевна сцена“ делује хаотично, са скупинама писаца које се међусобно не препознају и не признају, као да су се успоставиле међусобно искључиве поетичке основе са којих се свако мало проглашавају „култни“ писци и још важнија дела, неколико књижевних тенденција као да се гурају око главне улоге. Или су и овде на делу смртоносна испарења новије политике у Срба...

КОЛЕБЉИВА СЕЋАЊА

Разговор је водила новинарка Љубица Ћетковић за књигу *Шездесет осма - личне историје: 80 сведочења поводом 40 година од великих студентских демонстрација у Београду*. Приредио Ђорђе Малавразић. - Београд: Радио Београд 2, 2008.

Како памтите сам почетак демонстрација?

Шездесет осме, у јануару, почео сам да радим као асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету. Били смо смештени у Таковској улици, тамо смо имали испоставу Филолошког факултета. Моја главна брига и прекупација, као младог асистента почетника, била је посао. Имао сам неку врсту треме пред студентима – како ћу се показати.

Пратио сам студентску штампу и објављивао у њој. Сећам се да су се у *Студенту*, у студентским гласилима, на трибинама и уопште међу студентима, почели да појављују гласови, теме, који су носили извесну напетост. Могло се наслутити да се нешто спрема, да ће се нешто дешавати, нарочито када су почеле да стижу вести из белог света, пре свега из Француске, о догађањима међу студентима. Али сâм нисам предосећао нешто тако потресно као што су била такозвана *јунска гибања*.

После драматичног вечерњег окршаја на Новом Београду код Студентског града, сутрадан ујутру на Катедри где сам дошао свеже избријан да обављам своје нове асистентске дужности, појавили су се и студенти који су доживели тучу и на којима се видело да су учествовали у бурним догађајима. Кренула је прича, и цео тај дан, како је одмицао, све је теже вести доносио. Дошло је до даљих сукоба, и те вечери сви смо се скупљали око Филолошког и Филозофског факултета на Студентском тргу.

Одједном је све експлодирало. Васина улица је била закрчена, Студентски трг је био закрчен, тролејбуси нису могли да пролазе, маса је расла, не само студентска, пристизали су грађани, пењали се на тролејбусе, на кровове зграда. И тада су почели говори и саопштења са терасе на ректорату. Појављивали су се, што је врло занимљиво, људи које сте упознали као књижевнике, песнике. Рецимо, песник Милан Комненић био је један од грлатијих, јер је ваљда био тучен претходне

ноћи. Аплаудирало се запаљивим говорима, пуним реторике која је у себи носила патетику револуције, патетику захтева за правдом и једнакошћу који су нас, у оно време, до дна душе потресали.

Како је изгледало то затварање факултета? Каква је била организација и атмосфера?

Не сећам се прецизно да ли је већ те вечери или сутрадан Факултет био потпуно затворен, као и цео Универзитет. Студенти су углавном стално били тамо, и дању и ноћу. Почели су да се организују такозвани акциони одбори, у којима сам и ја учествовао. Већ другог дана почела је организација, и то је на неки начин „тукло“ из суседне зграде, са Филозофског факултета. Одатле је и дошла идеја да се организују акциони одбори, у дворишту су почели да се држе говори, да се појављују глумци, да се скупља оно што би се данас назвало „београдска чаршија“. Појавили су се људи са камерама, људи које сте могли виђати на разним приредбама, трибинама по Београду. На Филолошком факултету су се студенти просто затворили, били смо организовали страже, па су могли да уђу само студенти, наставници и они ретки који су имали некакво одобрење, нико други.

Паралелно, у исто време тог другог дана, Доситејев парк на Студентском тргу почео је да се пуни полицијом, а трећег дана све се плавило од полицијских шлемова – то је заиста био призор, до тада невиђен. Стоје и ћуте. Зашто инсистирам на овоме? Јер је већ другог дана почела једна паклена игра информацијама и дезинформацијама, да не кажем гласинама. Са свих страна смо били бомбардовани причама да ће полиција да уђе, да масакрира, да су полицајци добили неке компромитујуће цедуље које ће онима који погину стрпати у џепове. Истовремено будаласте и страшне приче, колале су свуда наоколо. Тај систем гласина унеколико је одговарао студентима, јер је створена напетост која је произвела један сасвим посебан начин живота. Била су то деца између осамнаесте и двадесет и неке године, стално по учионицама, по Деканату, којима је све отворено, која су се дружила, разговарала, певала, некако се сналазила око хране... На Филолошком факултету се врло брзо организовала једна прилично масивна студентска комуна, која је почела да живи паразитски, ако смем тако рећи, на рачун тих гласина, које су унеле страх и потребу за изолацијом. Међутим, колико су горе биле гласине, толико су они били веселији. Сећам се Вука Стамболовића који је запалио масу својим *Црвеним маршем*, а био је то препевани Мајаковски, *Лева, лева...*

То је био живот који се отргао од онога што је претило да се претвори у малограђанску каљугу, од које млади људи по правилу

желе да побегну. Е, ово је био слободан живот, који је потрајао неких пет-шест дана.

Каква је у овим збивањима била Ваша улога, као предавача на Катедри за општу књижевност Филолошког факултета?

Ја сам био асистент, а тада је између професора и асистената постојала нека врста „берлинског зида“, тако да сам ја био неупоредиво ближи студентима. Али, морао сам да понесем терет одговорности за њих. Кроз акционе одборе, када сам у њима био, учествовао сам у организовању студентских стража, да пазимо ко улази. Знам студенте разних националности – из Сарајева, из Осјека, из Далмације и овдашњих – који нису ишли да спавају, толико су схватили као своју обавезу да чувају Факултет. Ту се можда и претеривало. Ја осећам да сам, не једном, огрешио душу што понекад нисам пуштао на Факултет ни своје пријатеље. Али стално су нас упозоравали, и то је сад та негативна последица гласина, да се чувамо провокатора, да нам неко спрема нешто паклено, да ће нам убацити некога ко ће, рецимо, да брани ибеовце, па ће онда полиција то да искористи и да јурне унутра. То чување Факултета било ми је, сад кад мислим уназад, најодвратније као обавеза. Али морао сам и то да прихватим.

Како је тада изгледао један дан на Факултету?

Узбудљиво! Стално су се држали говори. Сала хероја је урађена као да ју је неко правио баш за такве прилике. Долазили су и угледни песници, као што је Десанка Максимовић. Памтим гест храбрости Оскара Давича, који је стао пред студенте у препуној Сали хероја и рекао им да могу да му звижде, да га бију и раде што год хоће, али да је он против демонстрација, да сматра да су оне антисоцијалистичке. Разуме се, звиждало му се и викало са негодовоањем. Али, Оскар је своје рекао. Са телевизије и радија су понекад долазили да се правдају. Претходне или те исте вечери су на телевизији говорили нешто наручено и за режим „подобно“, а онда би долазили у Салу хероја да објашњавају како су морали то да кажу, а да у ствари не мисле тако.

На Филозофском факултету све је имало организованији облик. У томе су учествовали људи који су имали извесне идеолошке погледе и покушали су да их унесу у догађања. Мислим, наравно, пре свега на професоре и асистенте са филозофије и социологије, који су имали маркузеовске идеје. На Филолошком тога није било, осим уколико није долазило са Филозофског факултета.

Који су били главни студентски захтеви?

Мој је утисак да је међу студентима било мање тежње да се промени идеологија, а више је то била провала повређеног осећања за

елементарну животну правду. На такве примере, изнете за говорницом, најбурније се реаговало. То је био излив беса, очајања, увређености. Треба имати у виду да су та деца стасала под идејама једне социјалне, комунистичке утопије. Говорили су им како треба презирати приватну својину, а они виде око себе те проповеднике како „грабе ли грабе“. Помињање „црвене буржоазије“ будило је највећи гнев и изазивало највише узвика „Уа! Уа!“. Та омладина, та „студентарија“, углавном је била из радничке средине. То је све била углавном социјалистичка сиротиња. У најбољем случају, породице из којих је долазила већина студената, могле су на неки дугорочан кредит да купе фићу. А велики део су били баш „црна сиротиња“ која је састављала крај са крајем, и преживљавала у Студењаку уз помоћ неке бедне стипендије и пакета из родног краја. Они о радницима нису размишљали на идеологизован начин – као, радници су нека маса, па сад, хајде да ми њих зовемо. Они су потицали одатле, они су били то. Тако да су пароле са позивањем радника више биле у смислу: биће нас више, доћи ће још неки. Звали их ми радници или некако другачије, и они су са нама. Такав је мој доживљај.

Уз то, имате следећи парадокс: Филозофски и Филолошки факултет су један до другог, али када сте прелазили, као што сам ја прелазео, са Филолошког на Филозофски факултет, долазили сте у други свет. Привидно је то била иста еуфорија, радост младих што су се ослободили малограђанске жабокречине и лицемерја владајућег дискурса, што су сад, ето, у прилици да говоре против неправди које их са свих страна погађају. Али, није случајно што је ту била и „београдска чаршија“, која није могла много да се пожали на социјалну неправду, напротив. Затим, у иностранство сте могли да путујете само ако сте и сами припадали Титовој комунистичкој номенклатури (многи „сумњиви“ нису ни могли извадити пасош), а долазили су и средовечни људи из иностранства, да би учествовали, да не пропусте „важно догађање“. И куд би, него на Филозофски факултет, у ту башту.

Ко Вам је од професора остао у најживљем сећању?

Треба подсетити колико се разликовало оно што је говорио професор са Филолошког факултета, мада филозоф такође, покојни Никола Милошевић, од оног што су говорили људи који су били гласноговорници, да кажем те „београдске чаршије“. То је била не само другачија реторика него и сасвим другачији поглед на све што се дешава. Николи Милошевићу је било важно да на неки начин разголити, да деконструише то што је био говор власти која се на све стране оглашавала против студентских протеста преко комитетских саопштења, новинских чланака, извештаја разних комисија и слично.

Никола Милошевић је систематски растурао ту реторику као лажну и извргавао је оштром подсмеху. Насупрот њему, из круга филозофа долазиле су одређене поставке које су водиле идеологији либералне демократије, онога што ће се касније појавити прво као нешто плодносно у овоме друштву, а онда и изокренуто у нешто сасвим друго. Међутим у време студентских немира то је на неки начин било одвојено од реалних захтева и очекивања демонстраната, као да се одвијало мало изнад онога што се заправо дешавало.

Какав је Ваш општи утисак сада после толико година?

Било је у мом животу разних догађаја. Памтим оно што је везано за четрдесет осму, памтим и збивања око Ђиласа, деведесете нарочито добро памтим, као и сви. Али ту '68. нисам никако могао да фокусирам као предмет неког могућног аналитичког приступа, на који сам се навикао у својој професији. Тако да ми у тој ствари много тога још увек није сасвим јасно. Не помаже временска дистанца. Није ми јасно шта се ту заправо дешавало, колико је на пример власт била умешана. Не могу о својим слутњама да говорим отворено, јер је реч о људима које не бих желео да излажем неприликама, то су уосталом људи у годинама као што сам и ја. Али поуздано знам да је власт најближа самоме „фараону“, Јосипу Брозу, била редовно и уредно извештавана о томе шта се дешава међу студентима, из централе, са Филозофског факултета, од оних који су се по том факултету кретали, и то без неког нарочитог прикривања. Не мислим ни на каквакв илегалан рад, него је то просто постојало. Шта то значи, није ми јасно. Колико је сама власт била умешана у та збивања, колико је можда, ако не изазвала, онда подстакла догађаје и пројектовала последице, и настојала да протест окрене у своју корист, као што је то власт увек радила.

Титовски комунисти су нарочит менталитет. Чак и кад су испали из номенклатура, кад су постајали дисиденти, а касније срчани борци за људска и разна друга права, они су тај менталитет задржали и лако се по њему препознају. Ево у ком смислу. На неком оперативном нивоу, кад су хтели да постигну нешто што може изгледати врло ситно, просто да неког смене или укину неку функцију, они би дизали галаму као да хоће да промене цео свет. Ви бисте се „смрзли“ од страха шта ће да буде, а док је галама трајала, они би урадили то што су наумили, а што ви и не видите. Јер је њима и био циљ да ви не видите шта су они урадили. Бојим се да је шездесет осма неки од таквих њихових трикова. Галама, студенти, батине, трке, говоранице, а вероватно се за то време негде тамо у врху имало десети нешто што је са објективног историјског становишта можда крупно, можда ситно,

али свакако њима у том часу важно. То је напросто био део њихове технологије владања.

А фама око козарачког кола?

Био сам стално међу студентима, па сам делио њихове емоције и после Титовог говора и фамозног козарачког кола. Са једне стране, радовали су се, као победили су. Вероватно смо се сви радовали што нас нису унаказили од батина или побили. Гласине су биле стварно страшне. Те последње ноћи сам опет био целу ноћ дежуран и сећам се да сам се на неки начин био помирио са тим да могу и да погинем. Велико је растерећење је у тој атмосфери кад вам „фараон“ каже да сте ви његова деца. И деца су се радовала. А у исто време, од тренутка кад се он појавио на телевизији и преузео децу у своје крило, осетило се огромно разочарање. Односно, говорило се о подвали, сви су викали: „Ала нам је подвалио, али хајде да играмо коло, остадосмо живи.“ То је прошло, урађено је шта је урађено, о свему томе ни данас не могу рећи да имам неку јаснију представу. Али је јасно било да цела титовска власт, на челу са самим „фараоном“, никако није подносила такве облике понашања, и ко није умео то да схвати, сносио је последице.

Ви сте били блиски са онима који су били окупљени око Студента?

Главне ствари су се дешавале међу оним студентима који су се везивали за гласила. Око *Студента* је било стрке и ту је учествовало доста „студентарије“ са Филолошког факултета, а онда и са Филозофскога. А на самом Факултету се за тих неколико дана није дешавало ништа што бих могао да проценим као озбиљне репресалије.

Студент није растурен, само су смењивали редакције. Смене редакцију – коју је, колико се сећам водио Ђорђије Вуковић, затим Александар Илић па Алија Хоџић и други који су остали забележени златним словима у историји *Студента* – Милисав Савић, Мирослав Јосић Вишњић... Дакле, смене ту главну редакцију, која је „дрмала“ шездесет осме у време јунских догађања, и доведу, ако ме памћење не вара, Вучелића са Правног факултета који направи неке бројеве још погубније за власт. Редом су директно исмевали власт која је мислила да ће довођењем нових уредника да бар пацификује *Студент*, и тако је стално ишло, без успеха. Они смене редакцију, доведу нове који изгледају као неки колаборационисти, а они се покажу још „гори“. Ту власт заиста није успела да се снађе. *Студент* је, док је постојала потреба, док су постојали студенти који су имали шта да кажу, био такав – све до краја седамдесетих година. Али, касније се све у друштву изменило. Зацарила је политика, а са њом и политички каријеристи,

у редакцијама, издавачким кућама, на Универзитету. Потом на сцену ступа национализам, а то је друга, страшна и компликована тема.

Како су све у свему прошли шездесетосмаши?

Занимљиво је да се највећи број оних најистакнутијих у тим догађањима сасвим лепо сналазио. И поред разних препрека, казни чак, шездесетосмаши се нису лоше провели, осим једне групе која се издвојила. Одмах пада на памет Влада Мијановић и неки други, који су били бескомпромисни и аутентични анархисти, и ја им се дивим. Знамо како су они пострадали. Они други, који су заправо већ тада настојали да инсталирају једну нову идеологију, идеологију либералне демократије, све у свему добро су пролазили, по мојој процени.

Од Америке па до Немачке, Француске, Италије – постојала је тенденција да шездесетосмаши уђу у институције. То је једна од најјаднијих прича: Солана је шездесетосмаш, Јошка Фишер исто тако. Не би се човек изненадио да се испостави како је и енглеска „гвоздена леди“ у ствари била шездесетосмаш. Али шездесетосмаши се нису прославили у власти, осим у случајевима када су се појављивали као носиоци одређене нове идеологије, а показало се и тада да им је мотив властољубља био на првом месту. Шта да се ради, то је људска природа.

Мени је било најзанимљивије посматрати то како је много људи покушавало да се седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година „упише“ у шездесетосмаше, и још увек покушавају бар у Београду, када су на сцени идеје о вишестраначком систему. Човека, који је јуна 1968. године једном свратио уредно обучен и избријан на Филозофски или Филолошки факултет, и са дистанце посматрао шта се дешава, осамдесетих година чујете како са поносом говори о својој славној и страдалној шездесетосмашкој прошлости. А има и таквих, да им не помињем имена, који су директно кроз новинске иступе били против демонстрација и тражили њихово насилно гушење, а касније, кад су се дохватили политичког лидерства, представљали су се не само као учесници него и вође студентског покрета.

Вреди ли сећати се ових догађаја?

Ево зашто је '68. вредна помена: то је био последњи дрхтај оног потреса које су на ово тле донели комунисти са утопистичким идејама о социјалној правди. Те идеје су се врло брзо извитопериле, многи од њихових аутентичних носилаца су и сами пострадали, а 1968. су се последњи пут тргле и вероватно за дуже време завршиле свој посао. Тако, поздрављам овај покушај да се о томе разговара након четрдесет година. О томе се врло мало прича зато што су побуде различите

и расуте, што их је немогуће фокусирати, па рећи: ово је срж свег тог збивања. Као да и није било неке сржи, све је било некако децентрирано, то је збивање које једном значи ово, а другоме већ нешто друго. То је део друштвене историје, али и део човекове личне животне историје, нешто што се десило – и то баш тако како се десило. Волео бих да нисам морао да доживим бомбардовање Београда 1999, али сам га доживео, и то са својом децом. Као и оно старије, кад сам био сасвим мали, сам са мајком, док је отац био у немачком заробљеништву. Шта ћете...

VI
IN MEMORIAM

Тања Поповић

ПРОФ. ДР ЉУБИША ЈЕРЕМИЋ (1938-2018)

У српској култури нема тако много професора и критичара који су свој духовни, интелектуални и професионални живот доследно, честито и потпуно посветили књижевности, као што је то био проф. др Љубиша Јеремић (1938-2018). Љубиша Јеремић један је од првих студената, а затим и асистената, по многу чему изузетне, а у другој половини XX века свакако и елитне Катедре за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду. На њој је провео тако рећи читав радни век и пролазећи кроз разна научна и наставна звања, све до редовне професуре и управника Катедре, предано образовао многе генерације студената. На разним нивоима наставе Филолошког факултета, професор Љ. Јеремић држао је курсеве посвећене историјској поетици европског романа XVIII и XIX века, експерименталном и модернистичком роману с почетка XX века, као и методологији књижевних студија. Његова интересовања, како научна тако и педагошка, била су најпре везана за историју и теорију прозе, при чему је с нарочитим ентузијазмом и инспиративно тумачио дела Флобера, Балзака, Толстоја, Достојевског, Џојса, Вирџиније Вулф и Фокнера, ослањајући се на савремену књижевну теорију, у првом реду руску и енглеску. Захвљујући њему, студенти светске књижевности међу првима су сазнавали о привлачним и новим методолошким приступима, о књигама и теоријама руских формалиста и структуралиста, америчкој новој критици, француској наратологији друге половине XX столећа и о много чему другом.

Своја тако драгоцену знања он је лако примењивао и на интерпретацију српске прозе, било да је реч о класичном роману Јакова Игњатовића, Светолика Ранковића, Милоша Црњанског или Иве Андрића, било да је реч о приказима и критици актуелне домаће продукције. У том погледу слободно се може приметити да је Љубиша Јеремић био један од твораца и активних учесника домаће књижевне сцене, или да се послужимо термином руских формалиста, књижевног живота друге половине XX века. Многи српски припове-

даци које данас без сумње сврставамо у класике, попут Михаила Лалића, Оскара Давича, Боре Ћосића, Драгослава Михаиловића, Данила Киша, Борисава Пекића, Живојина Павловића, Милисава Савића, Мирослава Јосића Вишњића или Радослава Братића – прву (и праву) оцену неретко су добијали управо у његовим критикама. Уосталом, и сам Љубиша Јеремић није био лишен знатног приповедачког дара, о чему сведочи његова збирка прича *Јутро мудрије* објављена још 1965.

Као прилежни критичар и изучавацац савремене књижевности, Љубиша Јеремић је по природи ствари био уредник многих београдских часописа – *Видика*, *Књижевности*, *Савременика*, *Књижевних новина* – периодичких издања која су идејно и естетски обележили дух модерног доба, не само у Београду или Србији, већ и у целој Југославији после Другог светског рата. Отуда није необично што је 80-их година XX века, па и нешто касније, своје уредничко умеће професор Јеремић пренео и на рад тадашњих најутицајнијих и најугледнијих издавачких кућа као што су Српска књижевна задруга, БИГЗ или Нолит.

За њим су остале монографије различитог типа, које и данас имају значајно место у српској филологији. Љ. Јеремић је изабрао је и приредио критике Б. М. Михиза, (*Књижевни разговори с Б. М. Михизом*, 1971), саставио антологију *Нова српска приповетка* (1972), приредио и опремио предговорима *Изабрана дела Радоја Домановића* (1989) као и *Најлепше приче Е. А. Поа* (1990). Његов истраживачки и интрепретативни рад резултирао је низом књига: *Проза новог стила* (1978), *Трагички видови старијег српског романа* (1987), *Глас из времена* (1993), *Мала књига о Толстоју* (2007), *О српским писцима* (2007), *Књижевност разлике: друга књига о српским писцима* (2009), које су овенчане угледним наградама: Милан Богдановић (1979), Исидора Секулић (1987), Станислав Винавер (1994), Ђорђе Јовановић (2007) и Борисав Станковић (2008).

Тумачење књижевности Љубише Јеремића имало је нарочиту привлачност. „Унутрашње“, „споро“ или пажљиво читање, уочавање наизглед неприметних детаља у књижевном тексту и способност да се у њима открије значење које уобличава и одређује читаво дело, неке су од важнијих одлика његовог критичарског рада. У том погледу, као посебно инспиративно издвајамо Јеремићево читање Јакова Игњатовића, Момчила Настасијевића и Милоша Црњанског. Он је међу првима проговорио о интертекстуалном дијалогу између Црњанског и Флобера или између Џојса и Толстоја. Рани рад професора Јеремића о унутрашњем монологу код Толстоја и Џојса (1966), који је и у више наврата дотериван и допуњен новим резултатима, аналитички

и убедљиво изводи до краја једно узгредно запажање америчке критике (В. Набоков и др.) о пореклу и развоју технике тока свести. Тај рад је касније преведен на руски и објављен у антологијском избору *Српска мисао о руској књижевности* (*Сербская мысль о русской литературе*: 2015). Када је реч о унутрашњој повезаности *Новембра* Гистава Флобера и *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, довољно је поменути да је запажање које је проф. Јеремић изнео почетком 1970-их данас постало опште место у тумачењу читавог опуса српског класика.

Поред аналитичког, за Љубишу Јеремића је био карактеристичан и полемички приступ, који се дуго неговао на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности. Та полемика није подразумевала неутемљене нападе на другог, како се то данас на жалост често чини, већ контрапунктни дијалог, агон у античком смислу те речи, дијалог схваћен као борба мишљења, одмеравање снаге памети, где се укрштају и такмиче различити аргументи. Полемички дух професор Јеремић је подстицао и код студената, посебно на постдипломским студијама, и као предавач и као ментор. Како сам имала част и задовољство да са њим не једном будем у комисијама за одбрану магистарских и докторских дисертација, могу да посведочим да је проф. Јеремић својим постдипломцима сугерисао да искажу најпре лични став и критички превреднују ранија истраживања, подстичући на тај начин „дух сумње и порицања“, као покретачки принцип слободног мишљења. Са студентима је неговао срдчан однос заснован на узајамном уважавању. Из жеље да се успостави конитинумитет у студијама компаратистике, и да се преко тога повежу различите генерације изузетних студената, он је личним залагањем покренуо награду за најбољи студентски есеј која носи име Данила Киша, а која се и данас додељује на Катедри за општу књижевност. Додајмо и то, да је своје студенте с великим ентузијазмом подстицао да пишу поезију или прозу, и често бивао рецензент или приказивач њихових првих књига: он је школовао не само будуће тумаче већ и будуће писце.

Љубиша Јеремић остаће упамћен у сваком погледу, као изузетни предавач, писац, критичар и колега.

Адријана Марчетић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Београд

<https://orcid.org/0000-0002-8145-7867>

ПРОФЕСОР, КРИТИЧАР И ТЕОРЕТИЧАР КЊИЖЕВНОСТИ

Љубиша Јеремић је био један од првих дипломаца обновљене Катедре за општу књижевност, односно „Светске“ књижевности, како се ова Катедра Филолошког факултета тада звала. Магистрирао је и докторирао на истој тој Катедри и цео свој радни век, све до пензионисања 2004. године, осим једног краћег периода када је радио као уредник у издавачкој кући БИГЗ, провео је на нашој Катедри, и на Филолошком факултету. Ту је прошао сва звања, од асистента-приправника до редовног професора, предано и истрајно радећи на школовању бројних генерација студената.

Професор Јеремић је имао дугу и плодну академску каријеру, али се издвајао по томе што се осим наставничким и научним радом, веома успешно бавио и послом књижевног критичара и уредника. Као ретко који универзитетски професор, он је активно учествовао у југословенском и српском књижевном животу, пратио је књижевну продукцију свог времена и писао о писцима својим савременицима, и оним нешто старијим и оним млађим, својим вршњацима. Књижевну критику и прозу почео је да објављује одмах по завршетку студија, крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века. Прву књигу – збирку прича *Јутро мудрије* – објавио је 1965. Професионална интересовања су му била веома широка и разноврсна. Учествовао је у уређивању београдских часописа „Видици“, „Књижевне новине“, „Књижевност“, и „Савременик“, као и у раду Српске књижевне задруге, где је био задужен за едицију „Педесет српских романа“, Нолита и Београдског издавачко-графичког завода (БИГЗ). Бавио се и приређивачким радом. Изабрао је и приредио критике Б. М. Михиза, *Књижевни разговори с Б. М. Михизом* (1971), уредио је антологију *Нова српска приповетка* (1972), *Изабрана дела Радоја Домановића* (1989), *Најлепше приче Е.А. Поа* (1990).

У књизи критичких огледа *Проза новог стила* (1986) проучавао је – да кажем његовим речима – „разноврсна испољавања извесног новог смисла за уметничко устројство приповетке или романа у нашој послератној књижевности“, на примерима дела бројних писаца, од модерних класика до нових и најновијих писца: Црњанског, Андрића, Крлеже А. Исаковића, Лалића, Давича, С. Новака, Б. Пекића, Б. Ћосића, Ж. Павловића, Д. Киша, Д. Михаиловића, М. Савића, М. Јосића Вишњића, Р. Братића, и других. Објавио је и обимну изврсну студију *Трагички видови старијег српског романа* (1987), произашлу из његове докторске дисертације, у којој се бавио проучавањем српског романа 19. века, од Јакова Игњатовића до Светолика Ранковића. Огледима и критикама вратио се и касније, у књигама *Глас из времена* (1993) и *О српским писцима: критике и огледи* (2007). Последње две књиге које је објавио биле су *Мала књига о Толстоју* (2007) и *Књижевност разлике: друга књига о српским писцима* (2009).

Интересовања професора Јеремића нису се ограничавала на српску књижевност. Писао је и о класицима светске књижевности, Толстоју и Поу, али и о савременим ауторима, Маркесу, Апдајку, Сингеру, Маргерит Јурсенар. На Филолошком факултету држао је курсеве о историјској поетици европског романа 18. и 19. века, о експерименталном роману с почетка 20. века, и о методологији књижевних студија. Почетком осамдесетих – када сам и ја седела у његовој учионици – држао је изузетно посећена предавања о Флоберу, Толстоју, Џојсу, Вирџинији Вулф и Фокнеру. Његови часови су ми се толико чврсто урезали у сећање да још увек памтим неке његове формулације, па и читаве реченице. Ту смо могли много да научимо и о овим писцима и о најновим приступима у тумачењу прозе уопште, али мени се данас чини да се њихова највећа вредност састојала у томе што нам је професор Јеремић показао на који начин, с којом врстом пажње треба да читамо ове писце. Показао нам је на шта треба да обратимо пажњу у Флоберовом стилу, на шта у начину на који Толстој карактерише своје ликове, шта можемо да очекујемо од лиризма В. Вулф или од посебног Џојсовог хумора. Љубиша Јеремић је био један од првих теоретичара који је у српску науку о књижевности увео формалистички приступ у проучавању приповедног текста пробудивши интересовања својих студената за технике приповедања у роману и другим прозним жанровима. Он нам је отворио нове хоризонте сазнања предајући и пишући о савременој теорији прозе и о нартологији (руским формалистима, Успенском, Женету, Персију Лабоку, Вејну Буту). Из ових области запажени су му радови „Унутрашњи монолог код Толстоја и Џојса“ (1966) и „Приповедачево гледиште у Давичовој тетралогји *Робије*“ (1969).

За критички и књижевно-теоријски рад добио је велики број признања, међу којима су награде „Милан Богдановић“, „Исидора Секулић“, „Станислав Винавер“, „Ђорђе Јовановић“ и „Борисав Станковић“. Као врстан професор и педагог, и као велики поштовалац Кишовог дела (о чијим нам је студентским данима на светској књижевности често сведочио), и сам је био иницијатор једне награде – признања „Данило Киш“, које се и данас на нашој Катедри додељује студентима за најбољи есејистички рад.

На крају, желим да у име свих наставника и сарадника Катедре за општу књижевност и теорију књижевности драгом професору Љубиши Јеремићу изразим најдубље поштовање и захвалност за предан и истрајан рад у школовању генерација студената Филолошког факултета. Сви ми који смо били његови студенти, а касније колеге, сећаћемо га се као врхунског предавача чија су нам надахнута предавања открила нове путеве разумевања књижевности и увећала наше знање о њеном тумачењу.

С тугом се опраштамо од уваженог професора, драгог колеге, честитог човека, великог стручњака и врсног познаваоца светске и српске књижевности. У тренутку растанка, утеху налазимо у сазнању да је овај изузетан човек оставио препознатљив траг у српској науци о књижевности, по којем ће га памтити његови студенти и колеге, и који ће моћи да следе и будуће генерације у нашој, књижевној професији.

Јован Попов

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Београд

<https://orcid.org/0000-0003-1232-3459>

ЧОВЕК РАВНОТЕЖЕ

Тихо и достојанствено, као што је и живео, напустио нас је, почетком јуна ове године, Љубиша Јеремић, професор универзитета и књижевни критичар. Изузев неколико година које је провео на месту уредника у БИГЗ-у, читав свој радни век везао је за Катедру за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду. На њој је студирао од 1957. године, дипломирао јануара 1962, убрзо примљен за асистента, касније прошао наставничка звања, био њен управник и, најзад, пензионисан као редовни професор 2004. Предавао је и писао о европској, махом англоамеричкој и руској прози XIX и XX века, о поетикама романтизма и реализма, а наглашено интересовање за теорију приповедања артикулисао је кроз предмет *Методологија науке о књижевности*. Свој најзначајнији научни допринос дао је у докторској дисертацији из које је проистекла студија *Трагички видови старијег српског романа* (1987). У њој је анализирао трагички аспект српског романа друге половине XIX столећа, од Јакова Игњатовића до Светолика Ранковића, аспект који је до тада углавном бивао занемариван у корист комичког. Међу познаваоцима из редова србистике, странице посвећене делима Јакова Игњатовића убрајају се међу најбоље написане о овом писцу. Студенти и колеге ценили су Јеремићеву несебичност и добронамерност, његову јасну мисао, лепу реч, прецизан и однегован израз, а надасве чврст и доследан став, нарочито у питањима струке. Она су га, уосталом, превасходно и занимала. Мада није био лишен идеолошког упоришта нити слуха за националне теме и проблеме, политику, поготово ону дневну, није сматрао добродошлом у књижевности. У томе као да се руководио познатом Стендаловом крилатицом да је политика у књижевности равна „пуцњу пиштоља на концерту“.

Афирмација Љубише Јеремића почела је, како и доликује, још у младалачким годинама, прозним и критичким прилозима у периоди-

ци. Пажњу шире јавности скренуо је предговором за Тролопове *Барчестерске торње* (1963), да би репутацију учврстио једним од својих антологијских текстова „Унутрашњи монолог код Толстоја и Џојса“ (1966). У међувремену је, године 1965, објавио књигу кратких прича *Јутро мудрије*. Била је то модерна, опора проза тескобе и полумрака, збирка фрагмената о младом провинцијском интелектуалцу који тражи своје место у престоници, а ипак предодређеном за маргину. Првенац није прошао незапажено, али је аутор, будући по природи скроман а захтеван према себи више него према другима, своје перо потом подредио тумачењу и вредновању туђег стваралаштва. Креативна путања попут његове обично се описује представом човека који у себи убија солидног писца да би удахнуо живот бољем критичару. Ако је тако себе видео и један Боало, зашто то не би важило и за Јеремића, без омаловажавања његовог дара прозаисте?

До краја шездесетих и током седамдесетих година израстао је у једног од водећих критичара, не само своје генерације, теоријски поткованог, добро обавештеног, пажљивог у читању, проницљивог у анализи и скрупулозног у оцењивању. Приредио је антологију *Нова српска приповетка* (1972), као уредник деловао у часописима *Видици*, *Књижевне новине*, *Књижевност* и *Савременик*, све време неуморно пратећи актуелну приповедачку продукцију. Из те дугогодишње активности проистекла је књига *Проза новог стила* (1978), која уверљиво одражава ширину ауторових увида, његове поетичке афинитете, али и критичку уравнотеженост. Поред зналачког бављења појединим делима тада већ устоличених класика Црњанског, Андрића и Крлеже, односно оних који су на тај статус претендовали, попут Бранка Ћопића, Оскара Давича или Антонија Исаковића, Јеремић се највише усредсредео на стваралаштво генерације која је тада бучно освајала књижевну сцену. Но, ту се суочавамо са једним парадоксом: иако је знатан простор посветио писцима урбане, космополитске, унеколико већ и постмодернистичке оријентације, попут Пекића, Киша, Мирка Ковача или Боре Ћосића, у јавности је препознат као поклоник традиционалнијих поетичких стремљења, утемељених у националном наслеђу и тематици, а оличених у делима Драгослава Михаиловића, Живојина Павловића, Младена Маркова, Милисаве Савића, Мирослава Јосића Вишњића или Радослава Братића, који су понекад обједињавани под називом „стварносна проза“. Томе су, више од њега самог, допринеле две супротстављене струје: ова последња тиме што га је пригрлила као свог заштитника, а она прва тиме што се, као у случају критичаревог негативног и неправедног апострофирања у Кишовом *Часу анатомије*, од њега дистанцирала.

Љубиша Јеремић није пристајао на наметнуту улогу, као ни на овако поједностављену шему српске књижевности. Тако нешто не само да није одговарало стварном стању ствари него није било у складу са његовом природом. Он је, изнад свега, био човек равнотеже. Та карактерна црта, коју бисмо могли назвати и отвореношћу или помирљивошћу, испољила се већ на зачетку каријере, када је своје прве значајне текстове објављивао упоредо и у *Делу и Савременику*, часописима међу чијим се ауторима у претходној деценији водила беспштедна поетичка расправа. Равнотежа је видљива и на другим плановима: рођен у Књажевцу, Јеремић је одрастао и школовао се у Београду где је провео цео свој живот, али истовремено са београдским духом из њега је зрачила и специфична господственост старовремског Србијанца; формиран на студијама светске књижевности, он је свој књижевноисторичарски и критичарски напор равномерно посвећивао страним и домаћим књижевностима, знајући да једно без другог не може. О томе сведоче и књиге *Глас из времена* (1993), *Мала књига о Толстоју* (2007), *О српским писцима* (2007) и *Књижевност разлике: друга књига о српским писцима* (2009). О месту које је заузимао у српској култури сведоче награде које је добио са свој књижевни рад: „Милан Богдановић“ (1979), „Исидора Секулић“ (1987), „Станислав Винавер“ (1994), „Ђорђе Јовановић“ (2007) и „Борисав Станковић“ (2008). Оне су, истовремено, сведочанство о ненадокнадивој празнини која остаје по одласку Љубише Јеремића.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09 Јеремић Љ.(082)

ТЕОРИЈСКА мисао, критичка реч : зборник радова посвећен проф. др Љубиши Јеремићу (1938-2018) / уредили Јован Попов, Зорица Бечановић Николић. - Београд : Универзитет, Филолошки факултет, 2025 (Београд : Планета принт). - 351 стр. : слика Љ. Јеремића ; 24 см. - (Liber mundi : едиција Катедре за општу књижевност и теорију књижевности)

Тираж 100. - Реч приређивача: стр. 9-11. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-6153-787-5

1. Попов, Јован, 1962- [уредник]
2. Бечанови Николић, Зорица, 1963- [уредник]
а) Јеремић, Љубиша (1938-2018)

COBISS.SR-ID 182661129